

Що ти кажеш після привітання? Психологія людської долі
Ерік Берн

Ви колись замислювалися над тим, чому переможці завжди виграють, а невдахи «колекціонують» провали? Відомий американський психолог і психіатр, доктор медицини Ерік Берн дає відповідь на це питання. Він звертається до концепції «сценарію життя». З дитячих років, майже від першого вимовленого нами слова, батьки програмують нас на певне майбутнє. І далі життя йде за чітко визначеним сценарієм.

Сумний або успішний, він визначає, як людина ставитиметься до своїх колег, з ким одружиться, скільки матиме дітей і в якому ліжку помре. На прикладі аналізу казки про Червону Шапочку чи міфу про Едіпа науковець демонструє, як пишеться сценарій життя людини, як він працює і, найважливіше, як кожен може імпровізувати, вносити до цього сценарію зміни й виходити за рамки.

Ерік Берн

Що ти кажеш після привітання?

Психологія людської долі

Про книжку

Книжка «Що ти кажеш після привітання» пояснює, що змушує переможців вигравати, невдах програвати і що робить тих, хто між ними, настільки нудними... У ній доктор Ерік Берн показує, як життя всіх людей йде за наперед визначеним сценарієм – сценарієм, який вони самі складають для себе в ранньому дитинстві. Цей сценарій може бути сумним, а може бути й успішним; він визначає, як людина ставиться до своїх колег, з ким одружується або за кого виходить заміж, скільки матиме дітей і в якому ліжку помре... Ця книжка демонструє, як пишеться сценарій життя кожної людини, як він працює і, що більш важливо, як кожен може імпровізувати або вносити до цього сценарію зміни, щоб уможливити щасливий кінець...

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1а. Структурна діаграма особистості

1б. Неформальна структурна діаграма

1в. Структурна діаграма другого порядку

1г. Дескриптивні аспекти особистості

- 2а. Взаємодоповняльна транзакція
- 2б. Діаграма стосунків
- 3а. Перехресна транзакція I типу
- 3б. Перехресна транзакція II типу
- 4а. Успішна кутова транзакція
- 4б. Подвійна транзакція
- 5. Сценарне генеалогічне дерево
- 6. Молодий алкоголік
- 7. Походження та вставлення сценарних приписів
- 8. Прекрасна дама
- 9. Працелюбний переможець
- 10. Ілюзорна автономія
- 11. Справжня автономія
- 12. Драматичний трикутник
- 13. Подорож душею за маршрутом «Батько–Дорослий–Дитина»
- 14. Порожня матриця сценарію
- 15. Сімейний парад
- 16. Культурне успадкування
- 17. Успадкування від дідуся й бабусі
- 18. Транзакція дозволу
- 19а, б, в. Матриця сценарію Клуні
- 20а. Психобіологічна структура
- 20б. Дескриптивні функції

Передмова

Ця книжка є безпосереднім продовженням моїх попередніх праць із транзакційного

підходу й окреслює нові події в мисленні та практиці, які відбулися протягом останніх п'яти років, головним чином, стрімкий прогрес у аналізі сценаріїв. За цей період значно збільшилася кількість досвідчених фахівців із транзакційного аналізу. Вони перевіряють добре відомі теорії в багатьох різних галузях, зокрема в промисловості, пенітенціарній системі, освіті й політиці, а також у різноманітних клінічних ситуаціях. Багато з них зробили власні внески в цю галузь, про що згадано в тексті й примітках.

Ця книжка задумувалась як удосконалений підручник із психотерапії, і фахівці з різною підготовкою без особливих труднощів перекладуть короткі та прості хроніки транзакційного аналізу власним професійним жаргоном. Поза сумнівом, її читатимуть і нефахівці, тож із цією метою я постарався написати її доступною ім мовою. Можливо, вона вимагатиме вдумливого читання, але сподіваюся, що розшифрування буде непотрібне.

Традиційна психотерапія зазвичай послуговується трьома різними професійними жаргонами: психіатр-психіатр, психіатр-пацієнт та пацієнт-пацієнт, які відрізняються один від одного так само, як мандаринський діалект китайської від кантонського або давньогрецька мова від новогрецької. Досвід показує, що якомога більше усунення цих жаргонів на користь кua-у[1 - Тут, вочевидь, мається на увазі система передачі китайського письма латинкою. (Тут і далі прим. перекл., якщо не зазначено інше.)] або *lingua franca* базової англійської збільшує «комунікацію», якої так палко домагається безліч психіатрів (і невпинно, як кажуть, залишають її чекати біля вівтаря). Я намагався уникнути популярної в суспільних, біхевіоральних та психіатричних науках моди маскуванню невизначеності надмірністю, а неоднозначності – багатослів'ям; ця практика бере свій початок на медичному факультеті Паризького університету в XIV столітті.

Це призвело до скарг щодо «популяризації» та «надмірного спрощення» – термінів, які нагадують старі звинувачення ЦК КПРС у «буржуазному космополітизмі» й «капіталістичних відхиленнях». За наявності вибору між прихованим і відкритим, між надмірним ускладненням та простотою, я намагався бути з «народом», час від часу кидаючи розумні слівця, як гамбургер, щоб відвернути увагу вартових академій, поки прослизну до підвалу і привітаюся з друзями.

Тепер геть неможливо подякувати всім, хто допоміг у розвитку транзакційного аналізу, бо кількість цих людей наразі обчислюється тисячами. Ті, кого я знаю найкраще, – це члени-викладачі Міжнародної асоціації транзакційного аналізу й учасники семінару з транзакційного аналізу в Сан-Франциско, який я відвідую щотижня. До тих, хто найбільше цікавиться сценарним аналізом, належать Карл Боннер, Мелвін Бойс, Майкл Брін, Віола Каллаган, Геджес Кейперс, Леонард Кампос, Вільям Коллінз, Джозеф Конкеннон, Патриція Кроссмен, Джон Дюзей, Мері Едвардс, Франклін Ернст, Кеннет Евертс, Роберт Гулдінг, Мартін Гродер, Гордон Гейберг, Томас Гарріс, Джеймс Горвітц, М'юріел Джеймс, Пет Джарвіс, Стівен Карпмен, Девід Купфер, Памела Левін, Джек Ліндгаймер, Пол Маккорнік, Джей Ніколс, Маргарет Ноткотт, Едвард Олів'є, В. Рей Пойндекстер, Соломон Самуельс, Міра Шаппс, Жакі Шифф, Зеліг Селінгер, Клод М. Штайнер, Джеймс Ёйтс і Роберт Цехніх.

Крім того, я хочу подякувати моему секретареві у Сан-Франциско, Памелі Блюм, за вправне проведення семінару та внесення власних ідей; а також її наступникам, Елейн Ворк та Арден Роуз; а надто ж – моему секретареві в Кармелі, місіс Мері Н. Вільямс, без чийої сумлінності, навичок і старанності цей рукопис, з усіма його начерками й виправленнями, міг би ніколи не з'явитися. Мій п'ятнадцятирічний син Теренс талановито допоміг мені зібрати бібліографію, рисунки й інші деталі

рукопису, а моя донька Еллен Калькатерра прочитала його і внесла багато цінних пропозицій. І, нарешті, дякую своїм пацієнтам за те, що так добре відкривалися мені й дозволили піти у відпустку, щоб я міг поміркувати; а також мільйонам читачів, які прочитали мої твори п'ятнадцятьма мовами й заохочували мене своїм інтересом до тієї чи тієї книжки.

Семантика

Як і в інших моїх книжках, займенник «він» може стосуватись обох статей, тимчасом як «вона» вжито в тому випадку, якщо це твердження більшою мірою справедливе для жінок, аніж для чоловіків; іноді «він» може також використовуватися задля граматичного спрощення, щоб відрізнити психіатра (чоловіка) від пацієнта. Сподіваюся, ці синтаксичні прийоми не образять емансипованих жінок. Слово «е» означає, що я маю досить тверде переконання щодо чогось, виходячи зі свого клінічного досвіду й досвіду колег. Слова «здається» або «як видається» означають, що чекаю на подальші докази, перш ніж твердо схилитися до чогось. Історії хвороби взято з мого досвіду та з того, що розповідали на семінарах і наглядних сесіях. Деякі з них є змішаними, і всі замасковані так, щоб їхніх учасників годі було впізнати, але важливі випадки або діалоги є достовірними[2 - Це зауваження стосується лише тексту оригіналу. У перекладі замість займенника «він» там, де автор говорить про людину чи особистість узагалі, вживаємо займенник «вона», бо в українській мові обидва слова належать до жіночого роду.].

Ерік Берн

Частина I

Загальні положення

Розділ 1

Вступ

А. Що ви кажете після привітання?

Це просте запитання, настільки незграбне й позбавлене глибини, що її сподіваються від наукового дослідження, насправді містить у собі всі основні питання про життєдіяльність людини і всі засадничі проблеми суспільних наук. Це питання, яке діти «ставлять» самі собі, на яке вони вчаться сприймати спотворені відповіді; питання, що підлітки ставлять самі собі та тим, із ким радяться; питання, від якого ухиляються дорослі, приймаючи спотворені відповіді від тих, хто є кращим за них, і питання, що йому мудрі філософи присвячують цілі книжки, так і не знайшовши відповіді. Воно містить у собі й первинне запитання соціальної психології («Чому люди розмовляють одне з одним?»), і першопочаткове запитання соціальної психіатрії («Чому людям подобається викликати симпатію?»). Відповідь на нього – це відповідь на запитання, поставлені Чотирма Вершниками Апокаліпсису: війна чи мир, голод або достаток, чума чи здоров'я, смерть або життя. Не дивно, що обмаль людей знаходить відповідь на це питання протягом усього свого життя, оскільки більшість живе, не знаходячи відповіді на питання, що йому передую: «Як ви вітаєтеся?»

Б. Як ви вітаєтеся?

Це таємниця буддизму, християнства, юдаїзму, платонізму, атеїзму і, перш за все, гуманізму. Славнозвісний «звук, коли плескає одна рука» у Дзен – це звук однієї людини, яка говорить іншій «привіт», і це також звук Золотого Правил в будь-якій Біблії. Правильно сказати «вітаю» означає зрозуміти іншу людину, збагнути її як явище, сприйняти її і бути готовим до того, що вона сприйме вас. Можливо, найвищою мірою цю здатність демонструють мешканці островів Фіджі, бо одним з найрідкісніших скарбів у світі є щира фіджійська усмішка. Вона з'являється повільно, освітлюючи все обличчя, і тримається доволі довго, щоб її можна було впізнати, а потім зникає загадково й повільно. Порівняти її можна лише з невинними усмішками матері й немовляти, а в західних країнах і з певним типом відкритої особистості[3 - Переваги повернення до життя замість очікування смерті проілюстровано в: (1) 'Terminal Cancer Ward: Patients Build Atmosphere of Dignity.' Journal of the American Medical Association. 208:1289, May 26, 1969. (2) Klagsbrun, S. C. 'Cancer Emotions, and Nurses.' Summary of Scientific Proceedings. 122nd Annual Meeting, American Psychiatric Association, Washington, D. C., 1969.]].

У цій книжці обговорюються чотири питання: Як ви вітаєтеся? Як ви відповідаєте на привітання? Що ви кажете після привітання? І, насамперед, таке сумне запитання, як: Що ви робите замість того, щоб вітатися? Тут наводитимуться короткі відповіді на ці питання. А пояснення відповідей на них займе решту цього підручника з психіатрії, який щонайперше адресовано психіатрам, потім – пацієнтам, які вже виликувалися, а відтак – усім, кому це цікаво.

1. Щоб привітатися, ви спочатку викидаєте з голови все те сміття, що назбиралось у ній відтоді, як ви потрапили додому з пологового відділення, а потім визнаєте, що це конкретне привітання вже ніколи не повториться. Щоб навчитися цього, можуть знадобитися роки.

2. Щоб відповісти на привітання, вам треба викинути з голови все сміття й побачити того, хто стоїть перед вами або проходить повз, чекаючи на вашу відповідь. Щоб навчитися цього, можуть знадобитися роки.

3. Після того як ви привіталися, ви викидаєте все сміття, що повертається до вашої голови; усі впливи образ, що їх ви зазнали, і страх перед усіма проблемами, з якими плануєте зіткнутися. Тоді ви будете німим і не знатимете, що сказати. Після багатьох років практики ви, можливо, думатимете про щось, варте слів.

4. Ця книжка здебільшого про сміття: про речі, що їх люди роблять одне з одним, замість сказати «привіт». Вона написана з надією, що всі, хто має відповідну підготовку та здібності, зможуть допомогти собі й іншим розпізнати те, що я називаю (у філософському сенсі) «сміттям», оскільки головна проблема у відповіді на три інші запитання полягає в тому, щоб визначити, що належить до сміття, а що – ні. Мова людей, які навчилися говорити «привіт», називається «марсіанською» для того, щоб можна було відрізнити її від повсякденної «земної» мови, що, як свідчить історія від найдавніших зафіксованих у письмових пам'ятках часів Єгипту й Вавилону до наших днів, призводила до війн, голоду, чуми та смерті, а ті, хто вижив під час цих подій, відчували певну сплутаність свідомості. Хочеться сподіватися, що в довготерміновій перспективі марсіанська мова, за умови її належного вивчення та викладання, допоможе позбутися цих лих. Наприклад, марсіанська мова – це мова снів, що показують речі такими, якими вони є насправді.

В. Ілюстрація

Щоб проілюструвати ймовірну цінність цього підходу, розглянемо випадок з невиліковно хворим пацієнтом, який має обмежений час на життя. Морт, тридцятирічний чоловік, недужий на рак, що протікав у повільній формі, був приречений за нинішнього рівня медицини й міг прожити в найгіршому випадку два роки, а в найкращому – п'ять. Його психіатричною скаргою був тик – він кивав головою або трусив ногами з невідомих йому причин. Під час лікування у групі він невдовзі знайшов пояснення: він стримував свої страхи за стіною безперервної музики, що текла крізь його мозок, а тик був його способом співіснувати в такт із цією «музикою». Під час ретельного обстеження встановлено, що це саме так, а не інакше, що це не музика лунає в такт із тиком, а тик відбувається в такт із ментальною музикою. На цьому етапі всі, зокрема й Морт, побачили, що якщо музику прибрати за допомогою психотерапії, то відкриється величезний резервуар страхів. Наслідки могли бути непередбачуваними, якщо страхи не замінити на приємніші емоції. Що робити?

Незабаром з'ясувалося, що всі члени групи знали: рано чи пізно вони помруть, і стримували свої відчуття щодо цього в різний спосіб. Так само як і у випадку з Мортом, ці зусилля були своєрідною платою смерті, що заважала їм тішитися з життя. Таким чином, вони могли б більше зробити протягом відпущених їм двадцяти або п'ятдесяти років, аніж Морт, якому залишилося два чи п'ять. Отже, визначено, що важливою є не тривалість, а якість життя: це не було якимось приголомшливим або новим відкриттям, але кожен прийшов до нього болючішим шляхом, аніж зазвичай, адже це відбувалось у присутності приреченої людини, тож справило на всіх сильне враження.

Інші члени групи (які розуміли марсіанську мову й раді були навчити її Морта, а

той охоче її засвоїв) погодилися, що жити означає такі прості речі, як дивитися на дерева, слухати спів пташок і говорити людям «привіт». І робити це свідомо й спонтанно, без драматизму або лицемірства, але зі стриманістю й пристойністю. Вони також погодилися, що для того, щоб робити ці речі, всі вони, зокрема й Морт, мають суворіше ставитися до сміття у своїй голові. Коли вони побачили, що його ситуація певною мірою не набагато трагічніша за їхні, то смуток і сором'язливість, спричинені його присутністю, розвіялися. Тепер вони могли весело спілкуватися з ним, так само як і він з ними; він і вони могли розмовляти на рівних. Вони могли суворіше ставитися до його сміття, бо тепер він знав ціну цій суворості й розумів, чому вони були такими; своєю чергою, він здобув привілей суворіше ставитися до їхнього сміття. По суті, Морт повернув свою «ракову картку» і відновив власне членство в людській расі, хоча всі, в тому числі й він сам, все ще усвідомлювали, що його становище набагато скрутніше, ніж у будь-кого іншого[4 - Це доволі дивно, але, як на мене, такі усмішки найчастіше можна побачити в дівчат, старших від 20 років, із довгим темним волоссям.]

Ця ситуація дуже чітко ілюструє весь пафос і глибину проблеми з привітанням, яка у випадку з Муртом пройшла три стадії. Коли він тільки долучився до групи, інші ще не знали, що він приречений. Спочатку вони зверталися до нього в тій манері, до якої звикли в цій групі. Їхні підходи були переважно обумовлені вихованням кожного члена групи – тим, як його вчили вітатися батьки, коригуваннями, внесеними пізніше в життя, і певною повагою та відвертістю, що є прийнятною у психотерапії. Бувши новачком, Морт реагував так, як і будь-де, вдаючи з себе амбітного, енергійного американського хлопця – такого, яким хотів бачити себе він і його батьки. Утім, коли під час третього заняття він сказав, що приречений, інші члени почувалися спантеличеними та обдуреними. Вони запитували себе, чи не бовкнули чогось такого, що могло б здатися поганим їм самим, йому й особливо психіатрові. Фактично здавалося, що вони сердиті і на Мурта, і на психіатра за те, що ті не сказали їм про це раніше – їх ніби ошукали. Насправді вони привіталися з Муртом у стандартний спосіб, не знаючи, з ким розмовляють. Тепер, знаючи, що він – особлива людина, вони хотіли б мати змогу повернутися, почати все спочатку й у такому випадку вже ставилися б до нього по-іншому.

Тож вони почали все знову. Замість розмовляти з ним навіпростець, як це робилося доти, вони зверталися до нього м'якше та обережніше, ніби хотіли сказати: «Бачиш, як я стараюся бути чуйним до твоєї трагедії?» Тепер ніхто з них не хотів важити репутацією, голосно розмовляючи з приреченою людиною. Однак це було несправедливо, бо давало Муртові перевагу. Зокрема, ніхто не наслідуювався дуже довго або голосно реготати в його присутності. Це виправили, коли було розв'язано проблему, що має робити Морт; тоді напруга зникла і вони змогли повернутися й розпочати все спочатку втретє, розмовляючи з ним як із представником людської раси, без усіляких обмежень. Отже, ці три стадії були представлені поверховим привітанням, співчутливим привітанням та розслабленим, справжнім привітанням.

Зої не може сказати Муртові «привіт», доки знає, хто він є і що в нього може змінитися від тижня до тижня, або навіть з години на годину. Щоразу, зустрічаючи чоловіка, вона знає про нього трохи більше, ніж минулого разу, і мусить вітатися з ним трохи по-іншому, якщо хоче й далі підтримувати їхню дружбу. Проте оскільки вона ніколи не зможе ні дізнатися про нього все, ані передбачити всі зміни, то й ніколи не спроможеться ідеально казати «привіт» – жінка лише наблизатиметься до цього.

Г. Рукоштіскання

Чимало пацієнтів, які вперше приходять на прийом до психіатра, відрекомендовуються й тиснуть йому руку, коли він запрошує їх увійти до кабінету. Деякі психіатри, навпаки, простягають руку першими. Я дотримуюся зовсім іншої політики щодо рукоштіскань. Якщо пацієнт привітно простягає мені руку, я потисну її, щоб не бути грубим, але в ухильний спосіб, бо замислюся, чому це він такий привітний. Якщо він ручкається в такий спосіб, який лише дає нагоду припустити, що він вважає це гарними манерами, я відповідаю йому тим самим, і ми розуміємо одне одного: той приймний ритуал не заважатиме роботі. Якщо ж його рукоштіскання вказує на те, що він у розпачі, то я потисну йому руку міцно й підбадьорливо, щоб він знав, що я розумію його ситуацію. Та коли я заходжу до почекальні, моя манера, вираз обличчя й позиція рук чітко показують більшості новачків, що цієї чемності можна уникнути, якщо тільки вони не наполягатимуть. Це має на меті встановити і зазвичай встановлює, що ми обидва перебуваємо тут із серйознішою метою, ніж довести, що ми є славні хлопці, або обмінятися люб'язностями. Здебільшого я не ручкаюся з ними тому, що не знаю їх і не очікую, що вони будуть тиснути мені руку, бо вони теж мене не знають; опріч того, деякі люди, які приходять до психіатра, не люблять, щоб їх торкались, і можливість утриматися від цього для них є проявом гречності.

Завершення бесіди – то вже інша справа. На цей момент я вже чимало знаю про пацієнта, та й він щось знає про мене. Тому, коли він іде, я вважаю за свій обов'язок потиснути йому руку і знаю про нього вже досить, щоб зрозуміти, як поручатися належним чином. Це рукоштіскання має для нього дуже важливе значення: воно означає, що я приймаю його[5 - Слово «прийняття» тут ужито не в розмитому, сентиментальному сенсі; воно означає, що я готовий провести з ним більше часу. Це передбачає серйозне зобов'язання, яке в деяких випадках може означати один-два роки терпіння, зусиль, злетів і падінь та підйому вранці.] навіть після того, як він розповів мені про себе геть усе «погане». Якщо пацієнт потребує заспокоєння, то моє рукоштіскання і є тим, що зарадить; якщо йому треба підтвердити свою чоловічу сутність, моє рукоштіскання дозволить йому це відчутти. То не є якимсь ретельно продуманим засобом привабити пацієнта; це спонтанне і вільне його визнання після того, як я проговорив з ним цілу годину про його найбільш особисті проблеми. Натомість, якщо він брехав мені свідомо, а не через природне збентеження, або намагався використати чи залякати мене, я не ручкатимуся з ним, отож він зрозуміє, що мусить поводитись інакше, якщо хоче, щоб я був на його боці.

З жінками все трохи по-іншому. Якщо їй потрібен дотик як знак, що приймаю її, я потисну їй руку у прийнятний для неї спосіб; якщо (а на цю мить я вже це знаю) вона зіщулюється від контакту з чоловіком, я коректно попрощаюсь, але дозволю їй піти без рукоштіскання. Цей останній випадок найбільш чітко ілюструє причину, з якої я не ручкаюся на знак привітання: якщо я потисну жінці руку, ще не знаючи, з ким вітаюся, це викличе в неї відразу. Фактично я нав'язав себе і образив її ще до розмови, змусивши, виходячи з гарних манер і всупереч її схильності, торкнутися мене й дозволити мені торкнутися її, хай навіть і з чемності.

У психіатричних групах я дотримуюся схожої політики. Я не кажу «привіт», коли заходжу, бо не бачив їхніх учасників протягом цілого тижня і не знаю, з ким вітаюся. Легке чи сердечне привітання може бути зовсім неприйнятним у світлі

того, що трапилося з ними за цей проміжок часу. Однак з підкресленою увагою кажу «до побачення» кожному членові кожної групи, бо тепер я вже розумію, з ким прощаюся і як це сказати в кожному випадку. Припустімо, наприклад, що в одній з жінок, які ходять до групи, за час, що минув від останньої зустрічі, померла мати. Веселе привітання здалося б їй недоречним.

Можливо, вона і пробачила б мені це, але немає потреби викликати в неї таке напруження. На момент, коли зустріч добігла кінця, я вже знаю, як попрощатися з нею, взявши до уваги її втрату.

Г. Друзі

Тут уже з соціального погляду все інакше, бо друзі якраз створені для таких жестів. З ними і «привіт», і «бувай» коливаються від відвертого рукостискання до широких обіймів, залежно від того, хто до чого готовий або чого потребує; іноді ж це жарт або порожні балачки, щоб відволіктися від проблем, якась усмішка «коли ти це кажеш». Проте одна річ у житті є достеменнішою за податки й так само точною, як смерть: що швидше ви заводите нових друзів, то хутчіш вони стають старими.

Д. Теорія

Ось і все про привітання й прощання. Те, що стається між ними, належить до специфічної теорії особистості й групової динаміки, яка також є психіатричним методом, відомим як транзакційний аналіз. Щоб оцінити подальше, спочатку слід зрозуміти принципи цього підходу.

Розділ 2

Принципи транзакційного аналізу

Принципи транзакційного аналізу вже описувалися за численних обставин. Найдокладніший опис можна знайти в праці автора «Транзакційний аналіз у психотерапії»[6 - Berne, E. Transactional Analysis in Psychotherapy. Grove Press, New York, 1961.]; її застосування в груповій динаміці викладено в книжці «Структура й динаміка організацій та груп»[7 - Berne, E. The Structure and Dynamics of Organizations and Groups. J. B. Lippincott Company, Philadelphia, 1963. Grove Press (Paperback), New York, 1966.]; її використання в аналізі ігор описано в розвідці «Ігри, у які грають люди»[8 - Berne, E. Games People Play. Grove Press, New York, 1964; (Paperback) 1967.]; її застосування в клінічній практиці є в «Принципах групового лікування»[9 - Berne, E. Principles of Group

Treatment. Oxford University Press, New York, 1966. Grove Press, New York (Paperback), 1968.]; а короткий виклад цієї теорії можна знайти в «Посібнику з психіатрії та психоаналізу для нефаківців»[10 - Berne, E. A Layman's Guide to Psychiatry and Psychoanalysis. Simon & Schuster, New York, 1968. Andre Deutsch, London, 1969. Grove Press (Paperback), New York, 1962, pp. 277–306.]. Отже, тут буде наведено лише короткий опис для тих читачів, які не мають напихваті жодної з цих книжок.

А. Структурний аналіз

Головним об'єктом транзакційного аналізу є вивчення Я-станів, що є когерентними системами мислення й почуттів, які проявляються за допомогою відповідних моделей поведінки. Кожна людська істота демонструє три типи Я-станів: 1) стани, що походять від образу батьків і в розмовній мові називаються «Батько». У цьому стані людина відчуває, мислить, діє, говорить і реагує точнісінько як один з її батьків, коли вона була маленькою. Навіть якщо він або вона не демонструє цей Я-стан, він впливає на поведінку людини як «батьківський вплив», виконуючи функції сумління; 2) Я-стан, у якому людина об'єктивно оцінює своє середовище й прораховує свої можливості та ймовірності на підставі попереднього досвіду, називається дорослим Я-станом, або «Дорослий». Стан «Дорослий» працює як комп'ютер; 3) кожна людина носить у собі маленького хлопчика чи дівчинку, який (яка) відчуває, думає, діє, говорить і реагує так само, як тоді, коли він або вона був дитиною певного віку. Цей Я-стан називається «Дитина». Він не розглядається як «несерйозний» або «незрілий», що є батьківськими словами, а як «подібний до дитини», той, що означає дитину певного віку, і важливим чинником тут є вік, який за звичайних обставин може коливатися від 2 до 5 років. Для людини важливо розуміти свою Дитину не лише тому, що вона буде з нею протягом усього життя, а й тому, що це найповажніша частина її особистості.

Отже, рисунок 1а є повною діаграмою особистості будь-якої людської істоти і стосується всього, що вона може відчувати, думати, говорити або робити. (Її більш зручну, скорочену форму показано на рисунку 1б.) Докладніший аналіз не приведе до нових Я-станів, а лише до поділу в межах уже наявних. Таким чином, очевидно, що в ретельному дослідженні в більшості випадків буде показано два батьківські компоненти (один від батька, інший – від матері); також у межах Я-стану Дитини проявляться компоненти станів Батька, Дорослого й Дитини, які вже існували, коли стан Дитини зупинився в розвитку, як це можна перевірити, спостерігаючи за справжніми дітьми. Цей аналіз другого порядку представлено на рисунку 1в. Відокремлення одного шаблону поведінки та почуттів від іншого під час діагностики Я-станів називається структурним аналізом. У тексті Я-стани будуть позначені великими літерами: Батько (Б), Дорослий (Д) та Дитина (Дит), тимчасом як слова «батько», «дорослий» і «дитина», написані з маленької літери, означатимуть реальних людей.

Рисунок 1б

Рисунок 1в

Рисунок 1г

Також ми натрапимо на дескриптивні терміни, які або будуть самоочевидними, або пояснюватимуться в тексті: Природний чи Турботливий Батько і Батько, який контролює, і Природна, Адаптована або Непокірна Дитина. Якщо «структурна» Дитина представлена горизонтальними ризиками, то «дескриптивна» показана вертикальними, як на рисунку 1г.

Б. Транзакційний аналіз

Виходячи з викладеного вище, є очевидним, що коли двоє людей протистоять одне одному, у взаємодію вступають шість Я-станів, по три в кожній особі, як на рисунку 2а. Оскільки Я-стати відрізняються один від одного так само, як і справжні люди, важливо знати, який зі станів задіяно в кожного з людей, коли між ними щось відбувається. У такому разі те, що коїться, можна представити у вигляді стрілок, накреслених між двома «людьми» на діаграмі. У найпростіших транзакціях такі стрілки є паралельними, вони називаються «взаємодоповняльні транзакції». Можна побачити, що існує дев'ять можливих типів взаємодоповняльних транзакцій (ББ, БД, БДит, ДБ, ДД, ДДит, ДитБ, ДитД, ДитДит), як це показано на рисунку 2б. Рисунок 2а, як приклад, репрезентує транзакцію Батько-Дитина між двома членами подружжя, де показано стимул від чоловічого Я-стану Батька до Я-стану Дитини дружини і реакцію її Дитини на його Батька. У найкращій ситуації це може представляти чоловіка, який по-батьківському дбає про вдячну дружину. Оскільки ці транзакції є взаємодоповняльними, з паралельними стрілками, спілкування може розвиватися нескінченно.

Рисунок 2а

Рисунок 2б

На рисунках 3а та 3б щось пішло не так. На рисунку 3а стимул Дорослий-Дорослий (ДД) як прохання про інформацію дістає реакцію Дитина-Батько (ДитБ), тому стрілки стимулу й реакції перетинаються, замість бути паралельними. Транзакція такого типу називається перехресною, і в цих ситуаціях спілкування розривається. Якщо, наприклад, чоловік питає дружину: «Де мої запонки?», а вона відповідає: «Чому завжди мене в усьому звинувачуєш?», відбувається перехресна транзакція й вони вже більше не можуть розмовляти про запонки. Це перехресна транзакція I типу, що демонструє поширену форму реакції перенесення, як це відбувається в психотерапії, і це той тип транзакції, який спричиняє більшість проблем у світі. Рисунок 3б демонструє перехресну транзакцію II типу, під час якої на стимул Дорослий-Дорослий (ДД) як запитання йде зверхня або зарозуміла реакція Батько-Дитина (БДит). Це найбільш поширений тип реакції контрперенесення і друга найбільш поширена причина проблем у особистих та політичних стосунках.

Рисунок 3а

Рисунок 3б

Пильний розгляд діаграми стосунків на рисунку 2б покаже, що математично можливі 72 типи перехресних транзакцій ($9 \times 9 = 81$ комбінація, мінус 9 взаємодоповняльних транзакцій)[11 - Це можна перевірити, намалювавши кожну з них окремо чи вписавши на папері: ББ-БД, ББ-БДит, БД-ББ, БД-БДит і аж до ДитДит-ДитД, після чого до кожної з них можна допасувати приклади з клінічної практики або повсякденного життя.], але, на щастя, лише чотири з них відбуваються досить часто, щоб становити серйозну проблему в клінічній практиці та повсякденному житті. Це вже описані транзакції I типу (ДД-ДитБ), реакція перенесення; і II типу (ДД-БДит), реакція контрперенесення; плюс III тип (ДитБ-ДД), «гнівна реакція», коли хтось прагне співчуття, а натомість отримує факти, і IV тип (БДит-ДД),

«зухвалість», коли хтось сподівається на поступливість, а дістає те, що він вважає за «нахабство» у формі викладення фактів.

Взаємодоповняльні й перехресні транзакції є простими, однорівневими. Існують два типи прихованих або дворівневих транзакцій – кутова і подвійна. Рисунок 4а демонструє кутову транзакцію, у якій стимул, що нібито належить до типу «Дорослий-Дорослий», як-от привабливі якості товару, що здаються раціональними, насправді створений з метою спіймати на гачок інший Я-стан – або Батька, або Дитини – у того, хто має реагувати. Суцільна лінія на рисунку представляє соціальний, або відкритий, рівень транзакції, тимчасом як пунктирна демонструє психологічний, або прихований. Якщо кутова транзакція буде успішною в цьому випадку, то реакція належатиме радше до типу «Дитина-Дорослий», аніж «Дорослий-Дорослий»; якщо ж вона неуспішна, то Дорослий у тому, хто реагує, зберігає контроль і реакція буде від Дорослого, а не від Дитини. Розглядаючи різноманітні способи залучення Я-станів, з діаграм (рисунки 4а та 26) можна побачити, що існує 18 типів успішних кутових транзакцій, у яких реакцію показано пунктирною лінією, і для кожного з них існує неуспішна кутова транзакція, що показана паралельною суцільною лінією.

Рисунок 4б ілюструє подвійну транзакцію. У цьому випадку є два несхожі рівні – нижній, психологічний або прихований, рівень відрізняється від верхнього – соціального або відкритого. Вивчення діаграм покаже, що можливі 81

або 6561 різний тип подвійних транзакцій[12 - Це можна розв'язати ось як. Візьміть 9 взаємодоповняльних транзакцій з рисунка 26 і додайте 72 перехресні транзакції. Для кожної з них є 81 можливість на соціальному, або відкритому, рівні й так само 81 можливість на психологічному, або прихованому, рівні. Знову ж таки, ті, хто навчився розпізнавати Я-стан у дії, можуть виявити багато цих комбінацій у клінічних та особистих ситуаціях.]. Якщо ми віднімемо від цього числа ті випадки, коли соціальний та психологічний рівні дублюють один одного (що насправді можливе у 81 типі простих транзакцій), то виявиться, що фактично існує 6480 типів подвійних транзакцій. Знову ж таки на щастя, лише 6 серед них є аж такими поширеними, що мають значення у клінічній практиці та повсякденному житті[13 - (ДД-ДД) + (ДитДит-ДитДит) (як на рисунку 4б), (ДД-ДД) + (ББ-ББ), (ДД-ДД) + (БДит-ДитБ), (ББ-ББ) + (ДитДит-ДитДит), (ДД-ДД) + (ДитД-ДитД), (ДД-ДД) + (БД-БД). Інші відбуваються в особливих ситуаціях, як-от виховання дітей, навчання чи дитяча психіатрія, де відкритий рівень може, наприклад, бути взаємодоповняльним (БДит-ДитБ, ДитДит-Дит-Дит) або перехресним (ДД-ДитБ, І тип), тимчасом як прихований рівень може належати до будь-якої з 81 можливості. Щоб візуалізувати їх, краще намалювати транзакційні діаграми, а відтак перевести їх у реальні ситуації.].

Рисунок 4а

Читач може запитати, чому в цьому розділі так багато чисел. Є три причини: 1) з погляду Дитини – причина в тому, що безліч людей люблять працювати з числами; 2) з позиції Дорослого – це намагання продемонструвати, що транзакційний аналіз є точнішим за більшість соціальних і психологічних теорій; 3) з точки зору Батька – треба показати, що хоча він і є настільки достеменним, але не обмежує людей. Наприклад, якщо ми досліджуємо лише три транзакції і щоразу маємо вибір між 6597 різновидами, то можемо проводити ці транзакції у 6597

способів. Це дає близько 300 мільярдів різних способів структурувати наші три види взаємодії. І це точно дає нам увесь той простір, який потрібен, щоб проявити свою індивідуальність. Це означає, що все населення світу могло б розділитися на пари, і кожна з них мала б по три взаємодії 200 разів поспіль, і жодна пара не дублювала б іншу й не повторювала того, що вже робила раніше. Оскільки більшість людей щодня залучені в сотнях або тисячах транзакцій, кожна особа має у своєму розпорядженні трильйони комбінацій. Навіть якщо відчуває відразу до 5000 з 6597 можливих типів транзакцій і ніколи в них не вступає, у неї все одно залишається широкий простір для маневру і їй не треба робити свою поведінку стереотипною, якщо сама цього не захоче. Якщо ж вона чинить так, як більшість людей, то не з вини транзакційного аналізу, а через інші впливи, які є головною темою нашого видання.

Оскільки ця система навзагал у всіх галузях називається транзакційним аналізом, то викладене дослідження простих типів транзакцій можна назвати власне транзакційним аналізом, який є другим ступенем після структурного. Власне транзакційний аналіз строго визначає систему взагалі, що є принципово важливим для тих, хто знається на науковій методології. Транзакція, що складається з єдиного стимулу та єдиної відповіді, вербальної або невербальної, становить одиницю соціальної дії. Вона називається транзакцією тому, що кожна сторона щось від неї отримує і саме тому бере в ній участь[14 - «Транзакція або обмін, здається, є головною темою, до якої прикута увага різноманітних соціологів. Мені важко погодитися з позицією Блау, що обмін постає і найочевиднішою точкою відліку для всієї соціології, і найбільш імовірним будівельним блоком, за допомогою якого (додаючи цемент у вигляді спілкування) ми можемо провести аналіз складніших суспільних відносин і структур». З рецензії Альфреда Куна на книжку Blau, Peter M. *Exchange and Power in Social Life*. Wiley, New York, 1964; in *Science* 147:137, January 8, 1965.]. Усе, що відбувається між парою чи більшою кількістю людей, можна розділити на серію окремих транзакцій, і це дає всі переваги, що їх здобуває будь-яка наука, коли має чітко визначену систему одиниць.

Транзакційний аналіз – це теорія особистості й соціальної дії, а також клінічний метод психотерапії, що ґрунтується на аналізі всіх можливих транзакцій між двома або більшою кількістю людей на основі конкретно визначених Я-станів у обмеженій кількості встановлених типів (9 взаємодоповняльних, 72 перехресних, 6480 подвійних і 36 кутових). Лише близько 15 із цих типів трапляються у звичайній практиці; решта становить здебільшого науковий інтерес. Будь-яка система або підхід, що не ґрунтується на суворому аналізі окремих транзакцій у конкретних Я-станах, не є транзакційним аналізом. По суті, це визначення має на меті

створити модель для всіх можливих форм соціальної поведінки людей. Ця модель є раціональною, бо дотримується принципу наукової структури (що його іноді називають «лезо Оккама») і робить лише два припущення: 1) людські істоти можуть змінюватися від одного Я-стану до іншого і 2) якщо А щось каже й Б щось коротко відповідає на це, то можна перевірити, чи були слова Б реакцією на те, що сказав А. Також вона є дуже ефективною, бо досі серед тисяч або мільйонів взаємодій між людськими істотами не знайдено жодного прикладу, який не можна було б залучити до цієї моделі; разом з тим вона є суворою, бо обмежена простими арифметичними міркуваннями.

Найкращий спосіб зрозуміти «транзакційну позицію» – це запитати: «Який вчинок трирічної дитини відповідав би поведінці цього дорослого?»

В. Структурування часу

Також можна класифікувати довгі серії транзакцій, що тривають протягом усього життя, аж до передбачення важливої соціальної поведінки людини і в короткотерміновій, і в довгостроковій перспективі. Такі ланцюжки операцій відбуваються навіть тоді, коли вони дають обмаль інстинктивного задоволення, адже більшість людей почуваються тривожно, стикаючись із періодами, що не структуровані в часі; через це, наприклад, вони вважають вечірки з коктейлями цікавішими, ніж перебування на самоті. Потреба у структуруванні часу ґрунтується на трьох потягах або прагненнях. Перший – це стимулювання або прагнення відчуттів. Аж ніяк не намагаючись уникнути ситуацій, що збуджують, як твердять деякі люди, більшість організмів, включно з людьми, шукають їх. Жага відчуттів є причиною того, чому на американських гірках заробляють гроші, а в'язні робитимуть що завгодно, аби уникнути одиночної камери. Другим потягом є прагнення визнання, пошук відчуттів особливого типу, які можуть бути забезпечені лиш іншою людиною або, в деяких випадках, іншими тваринами[15 - Szasz, K. *Petishism: Pets and their People in the Western World*. Holt, Rinehart & Winston, New York, 1968.]. Ось чому мавпячим та людським немовлятам недосить молока; їм також потрібен звук, запах, тепло й дотик матері, інакше вони миршавіють, так само, як і дорослі, яким ніхто не каже «привіт». Третім є прагнення структури, саме тому групи зазвичай переростають в організації, а люди, що вміють структурувати час, є найбільш популярними й високооплачуваними членами будь-якого суспільства.

Цікавий приклад, що поєднує в собі і прагнення відчуттів, і прагнення структури, спостерігаємо в щурів, які виростають у стані сенсорної депривації, тобто цілковитій темряві або в постійно освітленій білій клітці без змін. Пізніше в житті цих тварин, коли їх поміщали до кліток з «нормальними щурами», було виявлено, що вони ставали розгубленими, йдучи по їжу, якщо та розміщувалася на шаховій дошці, а якщо вона лежала на простій поверхні, то не брали її. Щури, вирощені в звичайних умовах, брали їжу незалежно від того, на якій поверхні вона лежала. Це свідчило про те, що в знедолених щурів прагнення структури було важливішим за голод. Експериментатори дійшли висновку, що потреба в структурних подразниках (вони назвали це «перцептивним досвідом») може включати в себе біологічні процеси, так само основні, як і голод, і що наслідки ранньої сенсорної депривації можуть зберігатися протягом усього життя у формі сильного тяжіння до складних подразників[16 - Sackett, G. P., Keith-Lee, P., and Treat,

R.' Food versus Perceptual Complexity as Rewards for Rat Previously Subjected to Sensory Deprivation.' Science 141: 518–520, August 9, 1963.].

Існує чотири базові класифікації для короткотермінового структурування часу в людській соціальній поведінці, з двома граничними випадками. Отже, якщо в кімнаті перебувають двоє чи більше людей, вони мають до вибору шість можливих видів соціальної поведінки. З одного боку, граничним випадком є самозаглиблення, коли люди не спілкуються одне з одним відкрито. Це може відбуватися в таких різноманітних ситуаціях, як потяг у метрополітені або психіатрична група з аутичних шизофреніків. Поряд із самозаглибленням, під час якого кожна людина залишається зануреною у власні думки, найбезпечнішою формою соціальних дій є ритуали. Це сильно стилізований обмін думками, який може бути неформальним або ж формалізованим у цілком передбачуваній церемонії. Транзакції, з яких складаються ритуали, передають мало інформації, вони є радше знаками взаємного визнання. Частини ритуалу називаються погладженнями, за аналогією з тим, як немовлята отримують визнання від своїх матерів. Ритуали програмуються ззовні традицією та соціальним звичаєм.

Наступна найбільш безпечна форма соціальної дії – діяльність, яку зазвичай називають роботою та в якій транзакції запрограмовані матеріалом, що з ним працює людина, незалежно від того, дерево це, бетон чи задачі з арифметики. Робочі транзакції зазвичай належать до типу «Дорослий-Дорослий» і орієнтовані на зовнішню реальність, тобто на предмет діяльності. Наступними за порядком є розваги, які не аж так стилізовані й передбачувані як ритуали, але мають певні повторювані риси і за своєю природою становлять багатоваріантні взаємодії, що мають завершений характер, як на вечірках з коктейлями, де люди не надто добре знають одне одного. Розваги великою мірою соціально запрограмовані тим, що люди розмовляють на прийнятні теми у прийнятний спосіб, але можуть допускатися й окремі індивідуальні нотки, що веде до наступної форми соціальної дії, яка називається іграми.

Ігри – це набори прихованих транзакцій, що є повторюваними за своєю природою і мають чітко визначену психологічну винагороду. Оскільки прихована транзакція означає, що хтось удає, ніби робить одне, тимчасом як насправді чинить інше, усі ігри передбачають обман. Утім, обман спрацьовує лише тоді, коли є дошкульне місце, за яке він може зачепитися, якась нагода або «трюк», що ним можна діткнути відповідача – наприклад, страх, жадоба, сентиментальність або дратівливість. Після того як «мішень» спіймано, гравець натискає якийсь перемикач, щоб отримати свою винагороду. Після перемикання настає момент спантеличення або збентеження, коли мішень намагається зрозуміти, що з нею сталося. Згодом, коли гра завершується, обидва гравці забирають свою винагороду. Винагорода, яка є взаємною, складається з відчуттів (необов'язково схожих), що їх гра викликає і в рушія, і у відповідача. Якщо набір транзакцій не має цих чотирьох рис – це не гра; тобто транзакція мусить бути прихованою, щоб існував обман, а за обманом має йти перемикання, збентеження й винагорода. Це можна представити ось такою формулою.

$O+T=B1?P?C?B2$ (Формула Т)

$O+T$ означає, що обман спрацьовує за допомогою трюку, завдяки чому відповідач реагує ($B1$). Потім рушій натискає на перемикач (P), після чого настає момент спантеличення або збентеження (C), а тоді обидва гравці забирають свою винагороду ($B2$). Усе, що відповідає цій формулі, є грою, а все, що не

відповідає, нею не є.

Наприклад, простий факт повторюваності або наполегливості не створює гри. Таким чином, якщо в психіатричній групі переляканий пацієнт щотижня просить психіатра підбадьорити його («Скажіть, що мені вже краще, лікарю»), а діставши бажане, каже «дякую», це не обов'язково є прихованою транзакцією. Пацієнт вільно заявляє про свою потребу й задовольняє її, не діставши жодних переваг від цієї ситуації, а лише даючи гречну відповідь. Тому ці транзакції створюють не гру, але процес, а процеси, незалежно від того, як часто вони повторюються, треба відрізнити від ігор, так само як раціональні процедури треба відрізнити від ритуалів.

Утім, якщо інший пацієнт закликав психіатра підбадьорити його, а діставши бажане, використовує відповідь з метою пошити психіатра в дурні, це вже створює гру. Наприклад, пацієнтка запитала: «Гадаєте, я видужаю, лікарю?» І сентиментальний психіатр відповів: «Звичайно, видужаєте». Цієї миті пацієнтка продемонструвала прихований мотив і замість, як у прямій транзакції, сказати «дякую» натиснула перемикач і відповіла: «А що змушує вас думати, нібито ви все знаєте?» Ця відповідь спантеличила психіатра і на якусь мить вивела його з рівноваги, чого й домогалася пацієнтка. Потім гра закінчилася, пацієнтка відчула радість від того, що обдурила психіатра, а лікар – розчарування; такими й були їхні виграші.

Ця гра достоту відповідала формулі Т. Обманом було перше питання, а трюком – сентиментальність психіатра. Коли обман було реалізовано у вигляді трюку, лікар відреагував так, як очікувала пацієнтка. Потім вона натиснула перемикач, спричинивши спантеличення, і забрала свій виграш. Отже,

O+T=B1?P?C?B2

Це простий приклад гри, що з боку пацієнта називається «Вдар його» або «Дзвінкий удар», а з боку психіатра – «Я лише намагаюся тобі допомогти». Виграш у розмовній мові можна назвати торговельним купоном. Про «гарні» почуття кажуть як про «золоті» купони, а прикрі називають «коричневими» або «синіми». У цьому випадку пацієнтка отримала фальшивий золотий купон за фальшивий тріумф або успіх, а психіатр – коричневий, що не є чимось незвичайним.

Кожна гра має гасло або девіз, за яким її можна розпізнати, наприклад, «Я лише намагаюся тобі допомогти». Це гасло у просторіччі називається «футболкою». Зазвичай назву гри беруть із її гасла.

За межами ігор лежить інший граничний випадок взаємодії між людьми, який називається близькістю. Обопільна близькість визначається як щирі, вільні від гри стосунки з вільним взаємним обміном без експлуатації одне одного. Близькість може бути однобічною, оскільки одна сторона може вільно давати, а інша – бути хитрою і корисливою.

Сексуальне життя пропонує приклади, що охоплюють увесь цей спектр соціальної поведінки. Очевидно, що ці приклади можуть відбуватись у формі відмови, бути частиною ритуальної церемонії, проявлятися лише в роботі, у вигляді розваг дощової днини, у грі взаємного використання або як акти справжньої близькості.

Г. Сценарії

Згадані форми соціальної дії є формами структурування часу з метою уникнути нудьги й одночасно мати якнайбільше задоволення від кожної ситуації. До того ж кожна людина має передсвідомий життєвий план або сценарій, за допомогою якого вона структурує довші періоди часу – місяці, роки чи все своє життя, – заповнюючи їх ритуальною діяльністю, розвагами й іграми, які сприяють розвитку сценарію, одночасно забезпечуючи людині миттєву втіху, що її зазвичай переривають періоди замикання в собі та іноді епізоди близькості. Сценарії, як правило, базуються на дитячих ілюзіях, що можуть зберігатися впродовж усього життя; але в більш чутливих, сприйнятливих та розумних людей ці ілюзії розчиняються одна по одній, а це призводить до різноманітних життєвих криз, описаних Еріксоном[17 - Erikson, E. H. Identity and the Life Cycle. International Universities Press, New York, 1959.]. Серед цих криз – переоцінка батьків у підлітковому віці; протести, часто ексцентричні, у середньому віці; і поява філософії згодом. Іноді, однак, надто відчайдушні спроби зберегти ілюзії в поважному віці спричиняють депресію або спіритуалізм, тимчасом як відмова від усіх ілюзій може призвести до відчаю.

Структурування часу – це об'єктивний термін для екзистенційної проблеми того, що робити після привітання. Далі ми спробуємо відповісти на це запитання, спостерігаючи за тим, що люди насправді роблять після того, як кажуть «привіт», і натякаючи на те, як могли б розвиватися події. Це можна успішно зробити, вивчаючи природу життєвих сценаріїв і перебіг їхнього розвитку[18 - Більш систематичну критику теорії транзакційного аналізу дивіться у: Shapiro, S. S.' Critique of Eric Berne's Contributions to Subself Theory'. Psychological Reports 25: 283–296, 1969.].

Частина II

Батьківське програмування

Розділ 3

Людська доля

А. Життєві плани

Долю будь-якої людської істоти визначено тим, що відбувається всередині її черепа, коли вона стикається з тим, що відбувається поза ним. Кожна людина

проектує власне життя. Свобода дає їй владу втілювати свої проекти, а влада дозволяє втручатись у проекти інших людей. Навіть якщо результат визначають особи, яких вона ніколи не зустрічала, або бактерії, що їх вона ніколи не побачить, її останні слова і фрази на його чи її надгробку кричатимуть про його (її) зусилля. Якщо ж людині сильно не пощастило й вона вмирає у пилюці й тиші, то лише ті, хто знав її найкраще, сприймуть її гасло правильно, а всі, хто перебуває за межами приватних просторів дружби, шлюбу та медицини, зрозуміють її хибно. У більшості випадків людина проводить своє життя, обдурюючи світ і, зазвичай, себе саму. Пізніше ми дізнаємося більше про ці ілюзії.

Кожна людина ще в ранньому дитинстві вирішує, як житиме та вмиратиме, і цей план, який він чи вона має у своїй голові ціле життя, називається сценарієм. Її тривіальна поведінка може визначатися свідомо, але важливі рішення вже ухвалено: з ким вона укладе шлюб, скільки матиме дітей, у якому ліжку помере, і хто буде поруч із ним чи з нею тієї миті. Це може бути не те, чого їй хочеться, але це саме те, що відповідає її бажанням.

МАГДА

Магда була дуже відданою дружиною й матір'ю, але коли її наймолодший хлопчик тяжко захворів, вона з жахом усвідомила, що в її думках крутиться ідея, картина або, можливо, навіть бажання, щоб її найулюбленіший син помер. Це нагадало їй про час, коли її чоловік був за кордоном у війську і з нею коїлося те саме. Її переслідувало жахливе бажання, щоб його вбили. В обох випадках вона уявляла себе охопленою жахливим горем і скорботою. Це був би її хрест, і кожен захоплювався б тим, як вона його несла.

П. А що сталося б після цього?

В. Я ніколи не заходила аж так далеко. Я була б вільна, а потім змогла б робити, що захочу. Розпочати все спочатку.

Коли Магда вчилася в початковій школі, то пережила багато сексуальних пригод зі своїми однокласниками, і відтоді її переслідувало почуття провини. Смерть її сина або чоловіка стала б карою чи спокутою за це і звільнила б її від материнського прокляття. Вона вже не почувалася б вигнанкою. Люди вигукували б: «Ну хіба ж вона не смілива!» і визнавали б її за повноправного члена людської раси.

Упродовж вагомшої частини свого життя вона прокручувала в голові цей розпланований трагічний фільм. Це був третій акт її життєвої драми або сценарію, написаного замолоду. Акт I: Сексуальна провина та збентеження. Акт II: Материнське прокляття. Акт III: Спокута. Акт IV: Звільнення й нове життя. Проте в реальності вона жила дуже традиційно, згідно з повчаннями своїх батьків, і намагалася робити все, що їй по силі, щоб її близькі були здорові та щасливі. Це було протилежністю її сценарію – контрсценарієм – і, звичайно ж, не було настільки драматичним і захопливим.

Сценарій – це безперервний життєвий план, сформований у ранньому дитинстві під тиском батьків. Це психологічна сила, що підтовхує людину до своєї долі, незалежно від того, опирається вона цьому чи каже, що так відбувається з її власної волі.

Намір цієї книжки – не в тому, щоб зводити всю людську поведінку або ціле людське життя до якоїсь формули. Зовсім навпаки. Реальна людина як особистість спонтанно діє в раціональний та надійний спосіб, при цьому порядно поводячись щодо інших. А людина, яка чинить за формулою, – це вже нереальна особистість. Проте оскільки саме такі особи, схоже, становлять основну масу людства, необхідно спробувати щось про них дізнатися.

ДЕЛЛА

Делла була сусідкою Магди, їй було майже тридцять, і вона вела таке саме домашнє життя. Однак її чоловік, комівояжер, багато подорожував. Іноді, коли його не було вдома, Делла починала пити й опинялася далеко від домівки. Вона «вимикала» ці епізоди, і як це буває в таких випадках, розуміла, що сталося, лише тому, що, отямившись, опинялася в незнайомих місцях з номерами незнайомих чоловіків у гаманці. Це не лише шокувало, а й жахало її, позаяк означало, що одного дня вона може зруйнувати своє життя, підчепивши якогось нестриманого або злого чоловіка.

Сценарії плануються в дитинстві, тож якщо це сценарій, то його джерела слід шукати саме там. Мати Делли померла, коли вона була маленькою, і її батько весь час пропадав на роботі. З іншими дітьми в школі у Делли склалися не дуже добрі взаємини. Вона почувалася неповноцінною і вела самотнє життя. Та пізніше в дитинстві вона відкрила для себе спосіб стати популярною. Як і Магда, вона пропонувала себе для участі в сексуальних іграх зграї маленьких хлопчаків. Вона ніколи не думала про зв'язок між цими шкільними днями на сіннику і своєю нинішньою поведінкою. Проте весь цей час вона мала в голові схему цієї життєвої драми. Акт I: Початок. Розваги та провина на сіннику. Акт II: Кульмінаційний момент у сценарії. Розваги та провина у стані сп'яніння й неосудності. Акт III: Розплата. Викриття та руйнація. Вона втрачає все – чоловіка, дітей і суспільний статус. Акт IV: Остаточне звільнення. Самогубство. Потім усі жаліють і прощають її.

І Магда, і Делла жили у своїх мирних контрсценаріях, відчуваючи, як насувається фатум. Цей сценарій – трагічна драма, що дала б їм звільнення і примирення. Відмінність полягала в тому, що Магда терпляче чекала на якесь Боже втручання, яке мало б виконати її долю і принести їй порятунок; тимчасом як Делла, яку підштовхували імпульси внутрішнього демона, нетерпляче бігла назустріч долі – осуду, смерті та прощенню. Таким чином, від самого початку (з «сексуальної провинності») ці дві жінки різними засобами рухалися до різної мети.

Психіатр сидить у своєму кабінеті як мудра людина й отримує певну плату за те, щоб якось цьому всьому зарадити. І Магда, і Делла будуть вільні, якщо хтось помре, але його завдання – знайти кращий спосіб звільнити їх. Він покидає свій кабінет, іде вулицею повз офіс фондового брокера, стоянку таксі й бар. Майже всі, кого він бачить, очікують Великого Вбивства. У продуктовій крамниці якась жінка кричить на доньку: «Та скільки ж я тобі казала не чіпати це своїми руками?» У цей час хтось захоплюється її маленьким хлопчиком: «Ну хіба ж він не милий!» Коли психіатр заходить до лікарні, якийсь параноїк каже: «Як мені вибратися звідси?» Депресивний тип запитує: «Заради чого я живу?», а шизофренік відповідає: «Жодних дієт, треба спробувати все. Я не такий тупий». Усе це вони казали вчора. Вони застрягли на місці, тимчасом як там, назовні, інші ще сподіваються. «Ми збільшимо йому дозу?» – запитує студент-медик. Доктор К'ю повертається до шизофреніка і дивиться йому в очі. «Збільшити тобі дозу?» – питає доктор К'ю. Хлопець на мить замислюється й відповідає: «Ні». Доктор К'ю

простягає йому руку й каже: «Привіт». Шизофренік тисне йому руку й відповідає: «Привіт». Потім вони обидва повертаються до студента-медика і доктор К'ю каже: «Привіт». Студент-медик збентежений, але за п'ять років по тому, на з'їзді психіатрів, він підходить до доктора К'ю і каже: «Привіт, докторе К'ю. Привіт».

МЕРІ

– Колись я планую відкрити дитячий садок, чотири рази вийти заміж, заробити купу грошей на фондовій біржі і стати відомим хірургом, – сказала п'яна Мері.

Це не сценарій. По-перше, вона не успадкувала жодної з цих ідей від батьків. Вони ненавиділи дітей, не вірили в розлучення, вважали, що фондова біржа – занадто ризикована справа, а бути хірургом – дуже велика відповідальність. По-друге, її особистість не годилася на жодну з цих речей. Вона скуто поводитися з дітьми, була холодною з чоловіками, боялася біржі, а її руки тремтіли від випивки. По-третє, вона давно вирішила бути ріелтором протягом дня, п'яних вечорів та вихідних. По-четверте, жоден із цих проектів не вабив її. Це було радше висловлення того, що Мері не може зробити, ніж того, що могла б. І, по-п'яте, кожен, хто її чув, розумів, що вона ніколи не візьметься до жодної з цих справ.

Будь-який сценарій потребує: 1) батьківських настанов; 2) відповідного особистісного розвитку; 3) рішення, ухваленого в дитинстві; 4) справжньої прихильності до конкретного методу успіху або провалу і 5) переконливої позиції (або такої, що заслуговує на довіру, як кажуть тепер).

У цій книжці ми розглянемо те, що на сьогодні відомо про сценарний апарат і що можна зробити для того, щоб його змінити.

Б. На сцені й за кулісами

Театральні сценарії інтуїтивно походять від життєвих, і насамперед буде добре розглянути зв'язки та схожі риси між ними[19 - Щодо дискусії на тему використання транзакційного аналізу в театрі дивіться: Schechner, R. 'Approaches to Theory / Criticism.' *Tulane Drama Review* 10: Summer 1966, pp. 20–53. Also Wagner, A. 'Transactional Analysis and Acting.' *Ibid.* 11: Summer 1967, pp. 81–88, and Berne, E. 'Notes on Games and Theater,' in the same issue, pp. 89–91.]:

1. Обидва ґрунтуються на обмеженій кількості тем, найбільш відомою з яких є трагедія про царя Едіпа. Інші сюжети також можна знайти у грецькій драмі та міфології. Інші народи теж мали примітивні дифірамби й розпусні оргії у стародавніх жрецьких драмах, але греки та юдеї були першими, хто відсіяв і записав більш домашні й упізнавані моделі людського життя. Це правда, що людське життя переповнене епічного агону, пафосу, треносу і теофанії, як у первісних ритуалах, але їх набагато легше розуміти й споглядати, якщо вони розігруються звичайною мовою – «Бам!» і «Овва!» між чоловіком та дівочою під лавровим деревом при місячному сяйві, коли на сцені з'являється якийсь базіка. Зведене до цього рівня давньогрецькими поетами життя кожної людської істоти вже накреслене у творах Булфінча або Грейвза[20 - Особисто я віддаю перевагу Lemprière's

Classical Dictionary (Tenth edition, 1818).]. Якщо їй усміхаються боги, людина буде й далі провадити свою діяльність. А якщо вони супляться, то вона стає кимось іншим, а якщо хоче зняти прокляття або жити з ним комфортніше, стає пацієнтом.

Для психіатра, який аналізує транзакційний сценарій або гру, це означає, що вам відомі сюжет і персонаж і ви знаєте, яким буде його кінець, якщо не внести певні зміни. Наприклад, психіатрові, як і театральному критикові, очевидно, що Медея має схильність до вбивства своїх дітей і зробить це, якщо хтось її від цього не відмовить; і їм обом має бути зрозуміло, що якби вона проходила того тижня лікування у групі, цього ніколи б не сталося.

2. Певні життєві течії мають передбачуваний результат, якщо дозволити їм розвиватися так, як є; але щоб встановити правильну мотивацію для результату, потрібен певний діалог із певних слів, сказаних у певному порядку. І в театрі, й у реальному житті ці репліки треба запам'ятовувати та вимовляти лише так, а не інакше, тоді інші люди реагуватимуть у спосіб, що виправдовуватиме і розвиватиме дію. Якщо герой змінює свої слова та Я-стан, інші люди реагують по-іншому. Це ламає увесь сценарій, а саме це і є метою психіатричного сценарного аналізу. Якщо Гамлет почне читати рядки з «Ірландської троянди Ебі», то й Офелії доведеться змінювати слова, щоб п'єса мала сенс, отож уся вистава розвиватиметься в зовсім іншому напрямку. Ці двоє могли б утекти разом, замість вештатися навколо замку – кепський сюжет для п'єси, зате оптимальний для життя[21 - А. Вагнер у одній зі своїх статей (Wagner, A. 'Permission and Protection,' The Drama Review 13: Spring 1969, pp. 108–110) об'єднує деякі з нещодавніх досягнень. Щодо прямого застосування транзакційної теорії сценаріїв до драматичних сценаріїв дивіться в тому самому випуску: pp. 110–114: Steiner, C. M. 'A Script Checklist,' та Cheney, W. D. 'Hamlet: His Script Checklist.' Обидві статті передруковані з Transactional Analysis Bulletin (Vol. 6, April, 1967, and Vol. 7, July, 1968).].

3. Сценарій треба репетирувати й допрацьовувати, перш ніж він буде готовий до найбільш драматичної вистави. Саме тому в театрі існують читки, правки і проби перед виставою. Життєвий сценарій починається в дитинстві, у примітивній формі, що називається протоколом. Тут уже інші виконавці, які обмежені ролями батьків, братів та сестер; а в навчальному закладі чи інтернаті – сусідами по столу й тими, хто керує. Усі вони грають свої ролі доволі жорстко, бо кожна родина є інституцією і дитина засвоює від них мало гнучкості. Досягши підліткового віку, вона знайомиться з більшою кількістю людей. Вона шукатиме тих, хто гратиме ролі, яких потребує її сценарій (вони робитимуть це, бо вона теж відіграє якусь роль у їхніх сценаріях). Під цю пору вона доробляє свій сценарій, беручи до уваги нове оточення. Основа сюжету залишається та сама, але дія трохи змінюється. У більшості випадків (за винятком підліткового самогубства чи вбивства) це репетиція – щось на кшталт провінційних проб. Зробивши кілька таких правок, особа створює остаточний варіант для найбільшої постановки з усіх – прощальної вистави, остаточного виграшу в сценарії. Якщо кінець «гарний», то це відбувається на прощальному обіді. Якщо «кепський», то людина прощається з лікарняного ліжка, з-за дверей в'язничної камери або палати у психіатричній лікарні, з шибениці чи моргу.

4. Майже в кожному сценарії є ролі «поганих» і «славних» хлопців, «переможців» та «невдах». У кожному сценарії закладено специфічні уявлення про те, що є «добрим» чи «лихим»[22 - Про історичний розгляд одного з аспектів «гарних» і «поганих» хлопців дивіться мою статтю: The Mythology of Dark and Fair:

Psychiatric Use of Folklore,' Journal of American Folklore 1–12, 1959. У ній є бібліографічний список, що містить близько 100 джерел, зокрема кілька ранніх психоаналітичних статей про казки. Найбільш продуктивним автором досліджень на тему народних казок первісних людей є Геза Рогейм. Дивіться його книжку: Roheim, G., Psychoanalysis and Anthropology, International Universities Press, New York, 1950.] і хто є переможцем або невдахою; але очевидно, що в кожному сценарії наявні ці чотири типи, іноді поєднані у двох ролях. У сценарії ковбоя, наприклад, гарний хлопець є переможцем, а поганий – невдахою. Гарний означає сміливий, зі швидкою реакцією, чесний і безкорисливий; поганий може означати боягузливий, повільний, безчесний, що проявляє цікавість до дівчат. Переможець – це той, хто виживає; невдахи вішають або застрелюють. У мильній опері переможцем є дівчина, яка здобуває бажаного чоловіка, а невдахою – та, що його втрачає. У діловій чи бюрократичній опері переможцем виступає той, хто отримує найкращий контракт або більшість на голосуванні; а невдахою – хто не знає, як підтасовувати документи.

У сценарному аналізі переможців називають «принцями» або «принцесами», а невдах – «жабами». Завдання сценарного аналізу полягає в тому, щоб перетворити жаб на принців і принцес. Щоб це зробити, психіатр мусить визначити, хто у сценарії пацієнта грає ролі гарних та поганих хлопців, а також хто може бути переможцем. Пацієнт опирається перетворенню на переможця, тому що прийшов на лікування не з цією метою, а лише щоб стати хоробрішим невдахою. Це цілком природно, бо якщо він стане хоробрішим невдахою, йому буде зручніше дотримуватися свого сценарію, тимчасом у разі перемоги йому доведеться відкинути весь свій сценарій і розпочати все заново, від чого більшість людей ухиляються.

5. Усі сценарії – і в театрі, і в житті – по суті є відповідями на головне запитання, що виникає під час людських контактів: «Що ви кажете після привітання?» І драма, і життя Едіпа повністю залежать від цього питання. Щоразу, як Едіп зустрічає старшого чоловіка, він спочатку каже: «Привіт». Потім, дотримуючись свого сценарію, він має спитати: «Хочеш битися?» Якщо старший чоловік відповість: «Ні», то Едіпові нічого сказати далі, і він бовдурує стоїть, думаючи, поговорити з ним про погоду, перебіг війни чи про те, хто переможе на Олімпійських іграх. Найпростіший вихід – пробурмотіти: «Радий знайомству», «Si vales bene est, ego valeo»[23 - «Якщо ти здоровий, добре. Я здоровий». (лат.)], «Усе в міру» і йти собі далі. Якщо старший чоловік відповість: «Так», Едіп відповідає: «Круто!», бо тепер він знайшов свою людину і знає, що говорити далі.

6. Сцени в життєвому сценарії мусять плануватися наперед і мати правдоподібне пояснення, так само як і сцени в театрі. Звичайний приклад – це порожній бензобак. Передумови до цієї ситуації майже завжди створюються за два-три дні до того: водій дивиться на датчик, «плануючи», що «невдовзі заправиться», а потім так цього й не робить. Насправді неможливо, щоб бензин закінчився «просто зараз», хіба що це чужа машина зі зламаним датчиком. Майже завжди це подія, що насувається, запланована сцена у сценарії невдахи. Сила-силенна переможців проживають усе життя, ніколи не залишаючись без пального.

Життєві сценарії ґрунтуються на батьківському програмуванні, якого діти прагнуть із трьох причин. 1) Воно дає мету в житті, яку інакше довелось б шукати самотужки. Дитина робить більшість речей заради людей, як правило, заради батьків. 2) Це дає їй прийнятний спосіб структурування часу (тобто прийнятний для її батьків). 3) Людям треба розповідати, як і що робити. Самоосвіта може надихати, але вона не надто практична. Людина не стане вправним пілотом,

розбивши кілька літаків і навчившись на власних помилках. Їй треба вчитися на помилках інших людей, а не на власних. Хірург повинен мати вчителя, а не вирізати апендикси один по одному, щоб розібратися в усьому, що може піти не так. Тому батьки програмують своїх дітей, передаючи їм те, чого навчилися самі, або те, що вони вважають за свої уроки. Якщо вони є невдахами, то передадуть програму невдахи, а якщо переможцями, то передадуть програму цього типу. Довготерміновий шаблон завжди має сюжетну лінію. Хоча батьківське програмування визначає, кращим чи гіршим буде результат, часто дитина може вільно обрати власний сюжет.

В. Міфи та казки

Перша і найбільш архаїчна версія сценарію, або первинний протокол, осмислюється розумом дитини у віці, коли лише нечисленні люди за межами безпосередньої родини є для неї реальними. Ми припускаємо, що батьки здаються їй гігантськими постатями, наділеними магічними силами, як титани, велетні-людожери та почвари з міфології, лише тому, що вони втричі вищі і вдесятеро більші за дитя.

Коли дитина підростає і стає досвідченішою, вона переходить від цього класичного універсуму до більш романтичного світу. Вона придумує свій перший палімпсест або переробку власного сценарію, щоб той відповідав її новому погляду на оточення. За правильних умов йому або їй допомагають казки та історії про тварин, що їх спочатку читає мама, а потім сама дитина на дозвіллі, коли може вільно мандрувати власною уявою. У цьому теж є своя магія, але вже не така приголомшлива. Вони дають дитині абсолютно новий набір персонажів для її фантазій: усі представники з царства тварин, що знайомі їй як теплокровні партнери в іграх та друзі, або як швидкоплинні страшні чи захопливі постаті, що їх вона чула чи бачила здалеку, або наполовину уявні істоти з невідомими можливостями, про яких дитина лише чула чи читала. Ці образи можуть приходити і з телеекрана, бо у цьому віці навіть реклама має свій ореол. Навіть у найгіршому випадку, без книжки чи екрана, ба навіть матері, вона приблизно може зрозуміти, якою є корова, та уявити власних покручів.

На цьому першому етапі дівчинка чи хлопчик має справу з чарівниками, які можуть іноді перетворюватися на тварин. На другому дитина просто приписує тваринам певні людські якості, ця схильність може зберігатись і в дорослих людей, пов'язаних зі стайнями, собачими розплідниками та дельфінаріями.

На третьому етапі, у підлітковому віці, людина ще раз переглядає свій сценарій, волюючи адаптувати його до дійсності, такої, якою вона сподівається її бачити, – усе ще романтизованою, золотою або іноді позолоченою за допомогою наркотиків. Поступово, з роками, особа наближається до реальності, яка є справжньою ймовірністю того, що люди та обставини навколо неї реагуватимуть у бажаний спосіб. Таким чином протягом десятиліть людина готує себе до прощальної вистави. І саме ця прощальна вистава є тим, що насамперед має змінити психіатр.

Нижче наведено кілька прикладів, щоб показати схожість між міфами, казками й реальними людьми. Найліпше їх можна зрозуміти з марсіанської, транзакційної, позиції, про яку вже сказано раніше, – вона ґрунтується на власному міфі, створеному фахівцями з аналізу ігор та сценаріїв для того, щоб бачити людське

життя об'єктивніше. Тут є Маріо, марсіанин, який висадився на Землю, але мусить повернутися назад і «розповісти все, як є» – так, як є насправді, а не так, як земляни розповідають чи хочуть, щоб він собі це уявив. Він не слухає хвастощів і не дивиться на статистичні таблиці, а спостерігає за тим, що дійсно люди роблять одне з одним і навіщо. Ось, наприклад, історія викрадення Європи.

ІСТОРИЯ ЄВРОПИ

Європа була онукою Нептуна. Одного дня вона збирала квіти на луці біля моря, коли з'явився гарний бик і уляк перед нею. Його очі закликали її всістися йому на спину. Дівчина була настільки захоплена його мелодійним голосом та дружніми манерами, що подумала: гарно було б проїхатися долиною. Проте коли вона всілася йому на спину, бик зірвався на рівні й перелетів через море, бо насправді він був Юпітером, а цей бог не зупинявся ні перед чим, коли йому подобалася якась дівчина. Але Європі жилося з ним незле, бо після того як вони приземлилися на Криті, вона народила йому трьох королів, а один з континентів був названий її ім'ям. Усе це нібито сталося 1522 року до н. е., і цю історію можна знайти у «Другій ідилії» Москоса.

Юпітер, викрадач, походив з доволі незвичайної родини. Його батько Сатурн, якщо вірити «Теогонії» Гесіода, мав шестеро дітей. П'ятьох з них він з'їв одразу ж після народження, тож коли народився шостий, Юпітер, мати сховала його, а замість немовляти поклала сповитий камінь, який його батько жадібно проковтнув. Виріши, Юпітер разом зі своєю бабусею змусив батька відригнути і камінь, і п'ятьох дітей – Плутону, Нептуна, Весту, Цереру та Юнону. Коли Юпітер кинув Європу, вона зв'язалася з Данаєм, царем Єгипту, і народила від нього доньку на ім'я Амімона. Батько відправив Амімону шукати воду для міста Аргоса, і поки вона це робила, її побачив Нептун і закохався. Він урятував її від розпусного сатира і викрав її сам; Нептун був її прапрадідом, так само як Юпітер, який викрав її матір, був двоюрідним дідом її матері.

Тепер перелічимо суттєві транзакції в цій родинній сазі за допомогою стимулів та реакцій. Кожна реакція, звичайно, може стати стимулом до наступної транзакції.

1. Стимул: прекрасна дівчина граційно збирає квіти. Реакція: залюбливий бог, її двоюрідний дід, перетворюється на золотого бика.
2. Стимул: дівчина гладить його боки й голову. Реакція: бик цілує її руки та заочує очі.
3. Дівчина залазить йому на спину. Бик викрадає її.
4. Вона демонструє страх і подив, запитує його, хто він такий. Він заспокоює її, і все йде добре.
5. Стимул: батько пожирає своїх дітей. Реакція: мати годує його каменем.
6. Реакція: врятований син змушує батька повернути з'їдених дітей і камінь.
7. Стимул: батько відрядив прекрасну дівчину по воду. Реакція: вона вскочила в халепу з сатиром, якого сьогодні назвали б «вовком».
8. Стимул: краса дівчини зачаровує її прапрадіда. Реакція: він рятує її від

сатира й викрадає.

Для фахівця з аналізу сценаріїв найцікавішою рисою цих міфічних транзакцій (за версією Москоса) є те, що, попри несамовитий плач і протести Європи, вона не велить у категоричній формі: «Зупинись!» або «Поверни мене негайно!», а натомість умить перемикає свою увагу, намагаючись угадати особистість свого викрадача. Іншими словами, незважаючи на гучні протести, вона поводить себе обережно, не перериває драму, а натомість віддається їй і проявляє цікавість до її результату. Таким чином, її плач мав неоднозначну якість, що марсіанською мовою називається «ігровою» або «сценарною». Насправді вона грала в гру під назвою «Вкради мене», що вкладалася в передбачений для неї сценарій перетворення на матір царів, і поводитися так, ніби це відбувалося «проти її волі». Проявити особисте зацікавлення у викрадачеві – не найкращий спосіб йому перешкодити. Однак її протести звільняли від відповідальності за те, що вона першою з ним фліртувала.

Існує знайомиша історія, яка включає в себе більшість цих транзакцій, хоча в дещо іншому порядку. Наступну версію взято з Ендрю Ланга та Грімма. Ця історія відома з ранніх років практично всім письменним дітям у англомовних (і не лише) країнах і є поширеним стимулом до їхніх уявлень.

МАЛЕНЬКА ЧЕРВОНА ШАПОЧКА

Жила собі маленька мила дівчинка, яку звали Червоною Шапочкою (ЧШ). Одного дня мати послала її через ліс віднести їжу бабусі. Дорогою дівчинка надібрала звабливого вовка, який подумав, що з неї вийшла б смачненька закуска. Він умовив її розслабитися, побути в гармонії з природою, кинути цю справу і збирати квіти. Поки вона розважалася, вовк пішов до її бабусі та з'їв стару пані. Коли ЧШ прийшла, вовк удав із себе бабусю й запропонував дівчинці прилягти поруч із ним. Вона зробила це і помітила багато дивних рис у його зовнішності, що змусило її замислитися, чи дійсно перед нею її бабуся. Спочатку вовк спробував переконати ЧШ, а потім теж з'їв (очевидно, не пережовуючи). Прийшов мисливець і врятував її, розтявши вовкові живіт і випустивши їх разом з бабусею. Потім ЧШ радісно допомогла мисливцеві заповнити живіт вовка камінням. У деяких версіях ЧШ кличе на допомогу, і мисливець вбиває вовка сокирою в останню мить перед тим, як зловмисник збирається її з'їсти.

Тут ми теж бачимо сцену зваблення, де беруть участь невинна дівчинка, що їй подобається збирати квіти, і хитрий звір, який спокушає її. Цій тварині подобається їсти дітей, але натомість вона закінчує своє життя з камінням у животі. Подібно до Аміони, ЧШ відряджають із корисним дорученням, але по дорозі вона вскочила в халепу з вовком, а потім зближується зі своїм рятівником.

Як на марсіанина, ця історія порушує цікаві питання. Він сприймає її на віру, зокрема й розповідь про вовка, який уміє говорити, хоча ніколи такого не бачив. Але з огляду на те, що трапилося, він запитує себе, що це все означає і з якими людьми таке могло трапитися. Ось його думки стосовно цього питання.

РЕАКЦІЯ МАРСІАНИНА

Одного дня мати ЧШ послала її через ліс, щоб дочка віднесла їжу бабусі, й по дорозі дівчинка зустріла вовка. Яка мати відправляє маленьку донечку до лісу, де

водяться вовки? Чому мати не зробила це сама або разом з донькою? Якщо бабуся була настільки безпорадною, то чому мати залишила її саму в якійсь далекій хижі? А якщо ЧШ мусила піти туди, то чому мати не попередила її, щоб вона не зупинялась і не розмовляла з вовками? Ця історія свідчить, що ЧШ ніколи не говорили, що це небезпечно. Жодна мати не може бути настільки дурною, тож виходить, що або матері було начхати на ЧШ або, можливо, вона навіть хотіла позбутися доньки. Та й дівчинка теж дурепа. Як вона могла роздивлятись очі, вуха, руки й зуби вовка і все ще думати, що то її бабуся? Чому вона не втекла звідти якнайшвидше? Крім того, вона була злісним дівчиськом, бо зібрала каміння і напхала його вовкові в живіт. Хай там як, а кожна розсудлива дівчинка точно не стала б збирати квіти після розмови з вовком, а натомість сказала б: «Цей сучий син з'їсть мою бабуся, якщо я не встигну когось покликати на допомогу».

Під підозрою навіть бабуся й мисливець. Якщо розглядати всіх дійових осіб цієї історії як реальних людей, кожен з яких має власний сценарій, то побачимо, як добре зчіпляються одне з одним їхні особистості з позиції марсіанина.

1. Мати явно намагається «випадково» загубити доньку чи принаймні хоче, щоб до цього дійшло, і потім сказати: «Ну хіба ж це не жахливо, навіть парком зараз не можна прогулятися, щоб не зіткнутися з якимось вовком...»

2. Вовк, замість їсти кролів та іншу подібну здобич, переоцінює свої можливості й мусить знати, що це закінчиться для нього погано, або він просто хоче створити собі проблему. Вочевидь, замолоду він начитався Ніцше абощо (Якщо він може розмовляти й чіплятися до дівчат, то чому б йому не вміти читати?) і його девізом є щось на кшталт: «Живи небезпечно й помри славетною смертю».

3. Бабуся мешкає сама і тримає двері незачиненими, тож, можливо, вона сподівається, що станеться щось цікаве – таке, чого не сталося б, якби вона жила разом з родичами. Імовірно, саме тому вона не хоче до них переїздити чи бодай поселитися по сусідству. А може, вона ще досить молода, тож шукає собі пригоди, і саме тому ЧШ й досі маленька дівчинка.

4. Мисливець, вочевидь, з тих рятівників, які люблять карати переможеного суперника за допомогою маленьких дівчат. Це явно підлітковий сценарій.

5. ЧШ щиро каже вовкові, де він може її зустріти і навіть залізає до нього в ліжко. Вона явно грає у гру «Вкради мене», і ця історія закінчується доволі щасливо.

Правда цієї історії полягає в тому, що кожен з її героїв прагне діяти за будь-яку ціну. Якщо виграв у кінці сприйняти, як є, то виходить, що увесь задум – інтрига, спрямована на те, щоб убити бідолашного вовка, змусивши його думати, що він усіх перехитрив, і ЧШ для цього використовують як приманку. У такому разі мораль історії полягає не в тому, що невинні дівчата мають триматися подалі від лісів, де водяться вовки, а в тому, що вовки повинні перебувати подалі від невинних дівчат і їхніх бабусь; якщо стисло, то вовкам не слід гуляти в лісі самим. Також виникає питання, що робила мати ЧШ, спекавшись доньки на цілісінький день.

Якщо це все здається цинічним або дотепним, розгляньмо поведінку ЧШ у реальному житті. Ключове запитання полягає в тому, якою стала ЧШ, коли виросла, з такою матір'ю і таким досвідом?

СЦЕНАРІЙ ЧЕРВОНОЇ ШАПОЧКИ

У літературі з психоаналізу пильну увагу приділяють символічному значенню каміння, яким напхали живіт вовка. Але для фахівця з транзакційного аналізу важливішими є питання про транзакції між учасниками.

Керрі прийшла на лікування у віці тридцяти років зі скаргами на головний біль, депресію, на те, що вона не знає, чим хоче зайнятися, і не може знайти гарного хлопця. Як і всі Червоні Шапочки, яких бачив у своїй практиці доктор К'ю, вона вдягала червоне пальто. Вона завжди намагалася бути корисною в непрямий спосіб. Одного дня вона зайшла і сказала:

– На вулиці неподалік вашого офіса хворий собака. Ви не хочете викликати ТЗЖТ[24 – Товариство із запобігання жорстокості щодо тварин (ТЗЖТ, Society for the Prevention of Cruelty to Animals, SPCA) – міжнародна громадська організація, що допомагає тваринам (боротьба проти жорстокого поводження з тваринами, ветеринарна допомога, підтримка притулків тощо).]?]

– А чому ви не викличете ТЗЖТ? – запитав доктор К'ю.

На що вона відповіла:

– Хто, я?

Сама вона ніколи й нікого не рятувала, але завжди знала, де можна знайти рятівників. Це типово для ЧШ. Потім доктор К'ю спитав її, чи працювала вона колись у офісі, де треба виходити по закуски до кави. Виявилося, що так.

– І хто ж ходив по закуски?

– Я, звичайно, – відповіла Керрі.

Сценарна частина її історії постала такою. Коли Керрі було від 6 до 10 років, мати відправляла її до своїх батьків (дідуся й бабусі) з дорученнями і пограти. Часто, коли вона туди навідувалася, бабусі не було і вона грала з дідусем, який здебільшого залазив їй під сукню. Дівчинка ніколи не розповідала про це матері, бо розуміла, що та на неї розсердиться й назве брехухою.

Сьогодні Керрі часто знайомиться з чоловіками та «хлопцями», і багато хто намагався залицятися до неї, але вона завжди рвала взаємини після двох-трьох побачень. Щоразу, як вона розповідала докторові К'ю про свій останній розрив і він питав, чому так сталося, дівчина відповідала: «Ха! Ха! Ха! Тому що він цуцик». Таким чином, вона проводила своє життя, бігаючи лісами фінансового округу, приносячи бутерброди людям і постійно відшиваючи «цуценят»: нудне, гнітюче існування. По суті, найзахопливішою подією в її житті були ігри з дідусем. І тепер виявилося, що Керрі збирається провести решту життя, чекаючи на повторення чогось такого.

Це говорить нам про те, як ЧШ провела своє життя після того, як її історія завершилась. Інтрижка з вовком, поза сумнівом, була найцікавішим, що трапилося з нею. Коли вона виросла, то проводила час, бігаючи лісами, приносячи людям смаколики й довіку сподіваючись на зустріч із іншим вовком. Але всі, кого вона зустрічала, були «вовченятами», від яких ЧШ зневажливо відмахувалася. Історія

Керрі також розповідає нам, ким насправді був вовк і чому ЧШ так сміливо полізла до нього в ліжко: він був її дідусем.

Отож, характерні риси реальної ЧШ є такими:

1. Її мати відправляла її з дорученнями.
2. Її спокусив дідусь, але вона нічого не сказала про це матері. А якби сказала, її назвали б брехухою. Іноді дівчинка вдавала, що занадто дурна, щоб розуміти, що відбувається.
3. Вона нечасто рятує людей сама, але любить організовувати порятунок і завжди шукає таких можливостей.
4. Коли вона підростає, то є тією, кого відправляють з дорученнями. Вона часто рухається або говорить, як маленька дівчинка, замість поводитися гідно.
5. Вона чекає, доки станеться щось захопливе, а тим часом нудьгує, оскільки всі, кого вона зустрічає, – це лише «цуцики», на яких вона дивиться зверхньо.
6. Вона обожнює наповнювати вовчі животи камінням або робити щось тотожне в повсякденному житті.
7. А втім, не до кінця зрозуміло, ким є для неї чоловік-психіатр: рятувальником чи просто милим, несексуальним дідусем, з яким вона почувається затишно і трохи ностальгійно та яким задовольняється, бо не може знайти когось справжнього.
8. Вона сміється й погоджується, коли він каже, що вона нагадує йому Червону Шапочку.
9. І що доволі дивно, вона майже завжди має і вдягає червоне пальто.

Слід зазначити, що сценарії матері Червоної Шапочки, бабусі й дідуса з боку матері мають бути взаємодоповняльними, щоб такі сексуальні інциденти могли траплятися більше, ніж раз. Щасливий кінець казки також є підозрілим, і в реальному житті такого ніколи не трапляється. Казки розповідають батьки, керуючись добрими намірами, і щасливий кінець є втручанням доброзичливого, але хибного батьківського Я-стану; оповідки ж, складені самими дітьми, – реалістичніші й необов'язково мають щасливий кінець. Насправді добре відомо, що вони є жахливими[25 - Я не претендую на роль фахівця, який дасть вичерпний перелік або офіційно прийняту версію оповідань про Європу, Амімону, Червону Шапочку та Сплячу Красуню. Навіть колір бика Європи у різних оповіданнях коливається між білим і золотим. Поданих версій задосить для нашої мети. Джерелами історій про Європу й Амімону були: Bulfinch's Mythology, Graves' The Greek Myths, Hamilton's Mythology, Lemprière's Classical Dictionary (London, 1818), Hesiod and Moschus (Family Classical Library No. XXX, London, 1832), Ovid's Metamorphoses і примірник книжки Едвардса Handbook of Mythology, що належав моїй матері з відсутньою титульною сторінкою (видавництво Eldredge & Brothers, рік невідомий). Історію ЧШ узято з Andrew Lang's Blue Fairy Book, The Grimms' Fairy Tales (Grosset & Dunlap edition) та Funk & Wagnalls' Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend (New York, 1950). У Франції вона відома як Petit Chaperon Rouge або «Маленький Червоний Чепчик» (П'єрро, 1697), а в Німеччині як Rotk?ppchen або «Маленька Червона Шапочка».Схильність психоаналітиків зосереджуватися на наповненні живота вовка камінням не має

значення для актуальної мети, і в будь-якому випадку цей епізод звучить для мене як інтерполяція. Психоаналітична література про ЧШ починається з двох статей 1912 року, одна за авторством О. Ранка, інша – М. Вульфа, після чого вийшла стаття Фрейда *The Occurrence in Dreams of Material from Fairy Tales* (1913), яку найпростіше знайти у виданні його збірки *Delusion and Dream* (Beacon Press, Boston, 1956) у м'якій обкладинці. Одну з найвідоміших дискусій на цю тему провадив Еріх Фромм у книжці *The Forgotten Language* (Grove Press, New York, 1951). Фромм пише таке: «Більшість символів у цій казці можна зрозуміти без труднощів. «Маленька шапочка з червоного оксамиту» є символом менструації». Він не каже, кому саме важко зрозуміти текст без труднощів і для кого це є символом менструації. Нещодавня стаття Л. Веші-Вагнер (L. Veszy-Wagner, 'Little Red Riding Hood on the Couch' (Psychoanalytic Forum 1:399–415, 1966) дає принаймні якийсь матеріал із практики, хоча й непереконливий. Мабуть, найкращі припущення запропоновані Елізабет Кроуфорд (Elizabeth Crawford) у її статті 'The Wolf As Condensation' (American Imago, 12:307–314, 1955). У реальному житті вовки не такі лихі, як у казках. Дивіться статтю 'Wolves Social as Dogs ... can be taught to be friendly to people,' by P. McBroom, Science News 90:174, September 10, 1966. Вона підсумовує дослідження Г. Б. Рааба та Дж. Г. Вулпі про суспільне життя вовків, з якого випливає, що ці хижакі теж грають у транзакційні ігри. Зокрема, вовки-вигнанці грають у гру «Дерев'яна Нога», накульгуючи так, ніби їм потрібна особлива увага.].

Г. Чекаючи на трупне задубіння

Одним із завдань сценарного аналізу є узгодити життєвий план пацієнта з великою історичною психологією людської раси, що мало змінилася від печерних часів, поселень ранніх землеробів та скотарів і великих тоталітарних урядів Близького Сходу до нинішнього часу. Джозеф Кемпбелл у книжці «Тисячолікий Герой», яка є найкращим посібником зі сценарного аналізу, підсумовує це таким чином:

«Фрейд, Юнг та їхні послідовники неспростовно продемонстрували, що логіка, герої та діяння міфів і далі існують у нинішні часи... Останнє втілення Едіпа, безперервний роман Красуні й Потвори, стоїть сьогодні опівдні на розі 42-ї стрит та 5-ї авеню, чекаючи, поки зміниться сигнал світлофора». Він указує, що тим часом як герой міфу сягає всесвітньо-історичного тріумфу, герой казки здобуває лише маленьку домашню перемогу. А пацієнти є пацієнтами, можемо додати ми, бо вони не можуть здобути перемог, яких прагнуть, але все одно існують. І тому вони приходять до лікаря, «знавця всіх таємних способів та слів, які дають силу. Його роль є абсолютно такою самою, як і в Старого Мудреця з міфів і казок, чиї слова допомагають героєві пройти випробування та страхи дивної пригоди».

Це те, як бачить світ Дитина у пацієнті, незалежно від того, яку історію розповідає його Дорослий, і цілком очевидно, що всім дітям, починаючи зі світанку людства, випадало мати справу з тими самими проблемами й у своєму розпорядженні вони мали ту саму зброю. Коротко кажучи, виходить, що життя ніби старе вино у нових міхах: кокосові й бамбукові пляшки поступилися козячим шкурам, козячі шкури – гончарному начинню, гончарне начиння – склу, скло – пластику, але вино навряд чи сильно змінилося, воно так само п'янить, а на дні залишається старий осад. Тому, як каже Кемпбелл, у видах пригод та дійових особах буде мало відмінностей. Отже, якщо ми знаємо якісь елементи зі сценарію

пацієнта, то можемо впевнено передбачити, куди він прямує, і скерувати його в іншому напрямку, перш ніж він устигне здибатися з невдачею або нещастям. Це називається превентивною психіатрією чи «досягненням поступу». Ба навіть ліпше – можемо змусити його змінити свій сценарій або повністю від нього відмовитися, що є вже терапевтичною психіатрією чи «досягненням видужання».

Отже, точне визначення міфу або казки, якої дотримується пацієнт, не є питанням доктрини чи нагальної потреби; але що ближче ми підійдемо до істини, то краще. Без такого історичного підґрунтя помилки здатні траплятися частіше. Простий епізод у житті пацієнта чи його улюблена гра може бути хибно сприйнята за цілий сценарій; або поява однієї символічної тварини, як-от вовк, може повести психіатра неправильним шляхом. Співвіднесення життя пацієнта або життєвого плану його Дитини з послідовною історією, яка пережила сотні й тисячі років завдяки тому, що вона є універсальним зверненням до примітивних шарів людського розуму, принаймні створює відчуття роботи з міцною основою і в найкращому випадку може дати дуже точні підказки стосовно того, що треба зробити, щоб запобігти кепському фіналу або змінити його.

СЦЕНАРІЙ «В ОЧІКУВАННІ ТРУПНОГО ЗАДУБІННЯ»

Наприклад, казка може розкривати такі елементи сценарію, до яких в іншому випадку важко докопатися, як-от «сценарна ілюзія». Фахівець із транзакційного аналізу вважає, що деякі психіатричні симптоми є наслідком певної форми самообману. Однак пацієнтів можна вилікувати просто тому, що їхнє життя та безпорадність ґрунтуються на виплоді їхньої уяви.

У сценарії під назвою «Фригідна жінка» або «В очікуванні трупного задубіння» (ОТЗ) мати постійно говорить доньці, що всі чоловіки – це тварини, але її обов'язок як дружини полягає в тому, щоб коритися їхньому тваринному естwu. Якщо тиск матері досить потужний, то дівчина може навіть гадати, що помре від оргазму. Зазвичай такі матері – великі сноби, і вони пропонують звільнення або «антисценарій», який зніме прокляття. Донька зможе займатися любощами, якщо вийде заміж за дуже шановану особу, якогось Принца з Золотими Яблуками. Але якщо ні, облудно каже їй мати, то «всі твої проблеми закінчатся, коли ти досягнеш менопаузи, бо тоді тобі вже не загрожуватиме небезпека почуватися сексуальною».

І тепер виявляється, що ми маємо три ілюзії: «оргатанатос», або смертельний оргазм; Принц із Золотими Яблуками; Благословенне Звільнення, або очищувальна менопауза. Проте жоден із них не є справжньою сценарною ілюзією. Дівчина випробовує «оргатанатос» за допомогою мастурбації і розуміє, що це не смертельно. Принц із Золотими Яблуками теж не є ілюзією, бо, цілком можливо, вона може зустріти таку людину, достоту як і виграти в Ірландську лотерею або отримати чотири тузи під час гри в покер; обидва варіанти є малоймовірними, але не міфічними – такі речі дійсно трапляються.

А Благословенне Звільнення не є тим, чого насправді хоче дівчина. Щоб виявити сценарну ілюзію, нам потрібна казка, що відповідає ОТЗ.

ІСТОРІЯ СПЛЯХОЇ КРАСУНІ

Зла фея каже, що Спляча Красуня вколе собі палець об веретено і впаде за мертво. Інша фея перетворює це закляття на столітній сон. Коли красуні виповнюється

п'ятнадцять, вона коле собі палець об веретено і відразу засинає. Тієї самої миті засинають усі, хто перебуває в замку. Протягом ста років багато принців намагалися прорватися через колючі чагарники, що вирости навколо замку, але нікому це не вдалося. Нарешті, коли настає час, з'являється принц, якому вдається пройти крізь хащі, бо вони пропускають його. Він знаходить принцесу й цілує її, тож вона прокидається – і вони закохуються одне в одного. Тієї самої миті всі в замку прокидаються там, де й лежали, ніби нічого й не сталося, відколи вони заснули. Самій принцесі й досі 15 років, а не 115. Вони з принцом одружуються і, за однією версією, живуть довго та щасливо, а за іншою – з цього їхні проблеми лише починаються[26 - Історія про Сплячу Красуню взята з Blue Fairy Book Ендрю Ланга (Andrew Lang) і казок братів Грімм. Існує розширена версія з похмурими ілюстраціями від Артура Рекгема, яка також є дуже популярною.]

У міфології маємо багато історій про магичний сон. Найбільш відомою є легенда про Брунгільду, яка залишилася спати на горі, оточена вогняним колом, крізь яке міг потрапити лише герой, і це вдалося зробити Зигфріду[27 - Щоб більше дізнатися про нещодавнє використання казок у психіатрії, читайте книжку: Neuscher, J. A Psychiatric Study of Fairy Tales. C. C. Thomas, Springfield, 1963. Вона забезпечує екзистенційну символічну інтерпретацію. В аналізі історії про Русалоньку, здійсненому Д. Діннерштайном (Contemporary Psychoanalysis 104–112, 1967), використовується підхід «дозрівання», який включає в себе деякі елементи, пов'язані з еволюцією сценарію. Та найбільш прямий зв'язок зі сценарним аналізом має праця Г. Дікмманна, який систематично пов'язує казки з моделями життя батьків. Дивіться: Dieckmann, H. 'Das Lieblingsm?rchen der Kindheit und seine Beziehung zu Neurose und Pers?nlichkeit.' Praxis der Kinderpsychologie und Kinderpsychiatrie 6:202–208, August–September, 1967. А також: M?rchen und Tr?ume als Helfer des Menschen. Bonz Verlag, Stuttgart, 1966.]

Так чи інак, із незначними змінами майже все в історії Сплячої Красуні могло відбутися насправді. Дівчата дійсно колють пальці, і непритомніють, і засинають у своїх вежах, і принци можуть вештатися лісом у пошуках прекрасних панянок. Єдине, чого не може статися, – це те, що ніхто не змінився та не постарів за такий проміжок часу. Це справжня ілюзія, бо вона є не лише неймовірною, а й неможливою. І саме на цій ілюзії ґрунтуються сценарії ВТЗ – що коли Принц таки прийде, Красуні буде знову п'ятнадцять замість тридцяти, сорока або п'ятдесяти і попереду вони матимуть ціле життя. Це ілюзія безперервної молодості, скромна донька ілюзії безсмертя. У реальному житті Красуні важко сказати, що принци – молоді люди, а коли вони досягнуть її віку, то стануть королями і вже будуть не настільки цікавими.

Це найбільш прикра частина роботи фахівця з аналізу сценаріїв: зруйнувати ілюзію, повідомити Дитині пацієнта, що Санта-Клауса не існує, і закріпити цю думку. Обом їм буде значно легше, якщо пацієнт має улюблену казку, з якою можна працювати.

Одна з практичних проблем ВТЗ полягає в тому, що якщо Красуня таки знаходить Принца з Золотими Яблуками, вона часто відчуває свою меншовартість і змушена шукати вади та вдавати «заплямовану», щоб опустити його до свого рівня, тож усе завершується тим, що він бажає їй повернутися назад до чагарнику і знову заснути. З іншого боку, якщо вона вдовольниться меншим – Принцом зі Срібними Яблуками або звичайним Макінтошем з бакалійної крамниці, – вона почуватиметься обдуреною й виміщатиме зло на ньому, одночасно чекаючи на Золотого. Таким чином, ані фригідний сценарій, ані магичний антисценарій не пропонують багато

можливостей для здійснення цього бажання. Крім того, як і в казці, існує його мати, з якою Красуня буде суперничати, так само, як із відьмою.

Цей сценарій є важливим, адже чимало людей у світі в той чи той спосіб проводять усе своє життя в очікуванні трупного задубіння.

Г. Сімейна драма

Ще один добрий спосіб розкрити сюжет та деякі лінії у сценарії особи – це запитати: «Якщо ваше родинне життя показати на сцені, що це буде за п'єса?» Такі сімейні драми зазвичай називають на честь грецьких п'єс про життя Едіпа й Електри, у яких хлопчик суперничає з батьком за матір, а дівчинка – за батька[28 - Порівняйте з: Flugel, J. C. : The Psychoanalytic Study of the Family. Hogarth Press, London, 1921.]. Проте фахівець із аналізу сценаріїв мусить знати, що батьки, яких для зручності назовемо Супідео й Артселе, робили досі. Супідео – це інший бік драми Едіпа, і він висловлює відкриті або приховані сексуальні почуття матері до сина, тимчасом як Артселе є іншою стороною драми Електри й демонструє батькові почуття до дівчинки. Уважне дослідження майже завжди виявить транзакції, які свідчать, що ці почуття не є уявними, хай навіть один з батьків намагається приховати їх, зазвичай влаштовуючи скандали з дитиною. Це означає, що стурбований батько або мати намагається приховати сексуальні почуття своєї Дитини до свого нащадка, перемикаючись на позицію Батька і командує дитиною у спосіб, що викликає сварки. Однак в деяких випадках почуття таки впливають назовні, незважаючи на всі спроби, приховати їх за «скандалом» та іншими засобами. Насправді найщасливішими батьками є ті, які відверто захоплюються привабливістю своїх дітей.

Драми Супідео й Артселе, як і драми Едіпа та Електри, мають багато варіацій. Коли діти підростають, сценарії можуть розгортатися так, що мати спатиме з приятелем сина чи батько – з подружкою доньки. Є й більш «ігрові» варіанти – коли мати спить із хлопцем доньки або батько – з дівчиною сина[29 - Це може статися, коли мати не має власного сина, щоб зіграти роль Іокасти, а батько не має доньки.]. Ці любові можуть повернутись і в інший бік – коли юний Едіп спить із коханкою батька, а Електра – з коханцем матері. Іноді родинний сценарій передбачає, що один або кілька учасників є гомосексуальними з відповідними варіантами дитячої сексуальної гри, інцест між братом і сестрою й пізніші зваблення партнерів одне одного. Будь-які відхилення від стандартного сценарію Едіпа (син замислюється чи мріє про секс із матір'ю) або Електри (донька замислюється чи мріє про батька) неодмінно впливатимуть на весь життєвий шлях людини.

Окрім сексуальних аспектів сімейної драми, є й інші, ще пікантніші. Одна дівчина-лесбійка, яку кинули, напала на свою коханку, приставивши їй до горла ніж, і закричала: «Ти дозволиш мені завдати тобі ці рани, але не дозволиш їх вилікувати». Імовірно, це є девізом усіх сімейних драм, джерелом усіх батьківських страждань, основою юнацького бунту і криком усіх пар, іще не готових до розлучення. Ця поранена втікачка і цей крик є марсіанським перекладом реклами: «Мері, йди додому. Я все пробачив». Саме тому діти тримаються навіть за найжалюгідніших батьків. Боляче, коли тобі завдають ран, але як добре, коли їх лікують.

Д. Людська доля

Думка про те, що вся доля людини, її шляхетність і падіння залежить від дитини віком не більше від шести років, а зазвичай не більше як три, здається неймовірною, але саме це стверджує теорія сценаріїв. У це набагато легше повірити, коли поговорити з шестирічною або трирічною дитиною. І в це дуже легко повірити, озирнувшись на те, що відбувається у світі сьогодні або відбувалося вчора, і розуміючи, що може статися завтра. Історію людських сценаріїв можна знайти на стародавніх пам'ятниках, у судових залах та моргах, у казино й листах до редакцій, а також у політичних дебатах, коли цілі держави збиваються з праведного шляху тими, хто намагається довести: те, що сказали йому батьки в дитячій кімнаті, впливатиме на весь світ. Менше з тим, на щастя, деякі люди мають добрі сценарії, а декому навіть щастить звільнитись і робити щось по-своєму.

Людська доля показує, що люди досягають однакової мети різними засобами і що однакові засоби можуть привести до різної мети. Вони мають свої сценарії та контрсценарії в голові у формі Батьківських голосів, які вказують, що можна робити, а чого – ні, і свої прагнення у формі Дитячих рисунків, де зображено те, яким вони хотіли б бачити життя, тож діють на підставі цих трьох чинників. Вони виявляють, що заплуталися в павутинні сценаріїв інших людей: спочатку своїх батьків, потім чоловіка або дружини, і над усіма ними тяжіють сценарії тих, хто керує місцями, де вони живуть. Також існують хімічні загрози, на кшталт інфекційних хвороб, і фізичні, як-от тверді предмети, на зіткнення з якими людське тіло не розраховане.

Сценарій – це те, що людина запланувала робити у ранньому дитинстві, а життєвий шлях – те, що трапляється насправді. Життєвий шлях визначають гени, моральне обличчя батьків і зовнішні обставини. Особа, чиї гени спричиняють розумову відсталість, фізичні вади або ранню смерть від раку чи діабету, дістане обмаль можливостей ухвалювати самостійні життєві рішення або доводити їх виконання до кінця. Напрямок життя такої людини буде визначений спадковістю (або, можливо, пологовою травмою). Якщо батьки ще немовлятами потерпали від суворої фізичної або емоційної депривації, це може знищити шанси їхніх дітей на виконання сценарію, ба навіть на його формування. Вони можуть убити своє потомство зневагою й жорстоким поведінням або приректи на життя у психіатричній лікарні з раннього віку. Хвороби, нещасні випадки, утиски та війна можуть покласти край навіть найретельніше продуманому життєвому плану з найкращою підтримкою. Комбінація цих чинників – наприклад, генів та утисків – може закрити стільки шляхів для людей певного типу поведінки, що вони матимуть небагатий вибір у плануванні своїх сценаріїв, і це може зробити трагічний життєвий шлях майже неминучим.

Проте навіть за наявності суворих обмежень майже завжди відкриваються якісь альтернативи. Авіабомба, епідемія чи різня спроможні не залишити жодного вибору взагалі, але на наступному рівні людина може бути здатною вибирати – убивати, бути вбитою кимось чи вкоротити собі віку – і тут її вибір залежатиме від сценарію, який є рішенням, ухваленим у ранньому дитинстві.

Відмінність між життєвим шляхом та життєвим планом можна продемонструвати на прикладі двох щурів, яких використали в експерименті, щоб показати, як ранні переживання матері можуть впливати на життя її нащадків[30 - Denenberg, V. H. and Whimby, A. E.: 'Behavior of Adult Rats is Modified by the Experiences Their Mothers Had as Infants,' Science 142:1192– 1193, November 29, 1963.]. Першу тварину назвали Віктор Пурдю-Вістар III або просто Віктор. (Пурдю-Вістар – справжнє прізвисько щурів, що брали участь в експерименті, а Віктор та Артур – імена їхніх покровителів, експериментаторів.) Віктор походив з давньої родини піддослідних щурів, і їхні гени годилися для цього статусу. Його матір, Вікторію, дресирували й пестили, коли вона була маленькою. Його далекий родич, Артур Пурдю-Вістар III (Артур) так само добре годився на участь в експерименті. Його матір, Артурію, залишили в клітці, ніколи не дресирували й не пестили, коли вона була маленькою. Коли два родичі підросли, з'ясувалося, що Віктор більше важив, був менш допитливим і випорожнювався частіше, ніж Артур. Що сталося з ними в довготерміновій перспективі, після завершення експерименту, невідомо, але це, ймовірно, залежало від зовнішніх сил – таких, як мета, з якою їх мали використовувати експериментатори. Таким чином, життєві шляхи тваринок були визначені генами, дитячими переживаннями матерів і рішеннями, що їх ухвалили потужніші сили, на які вони не мали впливу і до яких не могли звертатися. Це все обмежувало будь-які «сценарії» або «плани», що їх вони прагнули здійснити як індивідууми. Отож Віктор, якому подобалося жити рослинним життям, міг і далі потурати собі, тимчасом як допитливий Артур відчував розчарування, перебуваючи у своїй клітці; і жоден з них, хоч би який сильний мав потяг, не міг прагнути безсмертя через розмноження.

Том, Дік і Гаррі, далекі родичі Віктора й Артура, мали інший досвід. Том був запрограмований натискати на важіль, щоб уникнути удару струмом, і в нагороду за це отримував істівну пігулку. Дік був запрограмований так само, тільки його винагородою був алкоголь. Гаррі також був запрограмований уникати неприємного удару струмом, але винагородою був приємний імпульс. Відтак їх переміщували – щоб у перспективі вони опанували всі три програми. Після цього їх помістили до клітки з трьома важелями: один для їжі, інший – для алкоголю і ще інший – для приємного електричного імпульсу. Потім кожен зі щурів мав ухвалити власне «рішення», як він хоче провести своє життя: обжиряючись, лежачи в алкогольному заціпенінні, отримуючи електричні імпульси або комбінуючи чи чергуючи ці варіанти. Ба більше, в цій клітці була бігова доріжка, і кожен міг вирішити, чи хоче він взятися до фізичних вправ на додачу до інших винагород.

Це було точнісінько як сценарне рішення, бо кожен щур міг вирішити, хоче він провести життя як ласун, алкоголік, любитель гострих відчуттів чи атлет, або віддати перевагу поміркованій комбінації. І хоча кожен з них міг дотримуватися свого «сценарного рішення» й відповідати за наслідки, залишаючись у клітці, справжні результати їхнього життя залежали від зовнішніх форс-мажорних обставин, оскільки дослідник міг перервати експеримент і зламати «сценарій», коли цього захоче. Таким чином, їхні життєві шляхи та життєві стилі багато в чому визначалися їхніми «життєвими планами» аж до остаточного результату, який залежав від когось іншого. Однак ці «життєві плани» могли обиратися лише з-поміж альтернатив, запропонованих їхніми «батьками» – експериментаторами, які їх програмували. І навіть на цей вибір вплинули події, що сталися з ними раніше.

Хоча люди не є лабораторними тваринами, вони часто поведуться схожим чином. Іноді вони потрапляють до кліток і до них ставляться як до щурів, маніпулюють ними або приносять у жертву за бажанням господарів. Але часто дверцята клітки відчинені – і людині треба лише вийти звідти, якщо вона цього прагне. Якщо ж

вона не хоче цього робити, то зазвичай всередині її утримує сценарій. Тут усе знайоме і заспокійливе, тож визирнувши у великий світ свободи з усіма його радощами й небезпеками, людина повертається назад до клітки з її кнопками та важелями, знаючи, що якщо й далі натискатиме на них, і натискатиме правильний важіль у слушний час, то матиме їжу, алкоголь або якісь приємні емоції. Проте така ув'язнена людина завжди сподівається чи боїться, що якась більша за неї сила, на кшталт Великого Експериментатора чи Великого Комп'ютера, змінить або припинить усе це.

Сили людської долі грізні і складаються з чотирьох чинників: демонічне батьківське програмування, заохочуване внутрішнім голосом, що його старожитні люди називали Демоном; конструктивне батьківське програмування, що здійснюється за допомогою життєвого імпульсу, який дуже давно назвали Фюзис; зовнішні сили, що й досі називаються Долею; а також незалежні прагнення, для яких древні не придумали ніяких людських назв, оскільки вважали їх за привілеї здебільшого богів і царів. Унаслідок цих сил існують чотири типи життєвих шляхів, які можуть змішуватись і приводити до того чи того типу людської долі: сценарний, контрсценарний, примусовий і незалежний.

Е. Історичний аспект

Будучи клінічним лікарем, психіатр або клінічний психолог цікавиться всім, що може впливати на поведінку пацієнта. У наступних розділах ми не намагатимемось обговорити всі чинники, що можуть впливати на життєвий шлях індивіда, а лише ті, про сильний вплив яких на життєвий план наразі відомо.

Та перш ніж почнемо розглядати, як сценарії обираються, посилюються і вводяться в дію, та вирізнімо їхні складники, нам слід зазначити, що ця ідея не є цілком новою. У класичній і модерній літературі є безліч алюзій на тему, що весь світ – театр і всі люди в ньому просто актори, але ці алюзії відрізняються від тривалого й кваліфікованого дослідження з цього питання. Такі дослідження проводили чимало психіатрів та їхні учні, але вони не змогли просунутися дуже далеко через те, що не мали у своєму розпорядженні потужних інструментів структурного аналізу (діаграмних зображень і класифікації транзакцій), ігрового аналізу (розкриття обману, трюку, перемикання й виграшу) і сценарного аналізу (сценарна матриця з мріями, «футболками», торговими купонами й іншими похідними елементами).

Загальна ідея про те, що людське життя розвивається за певними шаблонами, які можна виявити у міфах, легендах і казках, найбільш витончено розроблена у книжці Джозефа Кемпбелла, на яку ми вже посилалися[31 - Бібліографія щодо історичного аспекту розвитку уявлень про сценарій містить такі джерела: Adler, A. 'Individual Psychology' in The World of Psychology, ed. G. B. Levitas, George Braziller, New York, 1963. Campbell, J. The Hero With A Thousand Faces. Pantheon Books, New York, 1949. Erikson, E. Childhood and Society. W. W. Norton & Company, New York, 1950. Freud, S. Beyond the Pleasure Principle. International Psychoanalytical Press, London, 1922. Glover, E. The Technique of Psycho-Analysis. International Universities Press, New York, 1955. Jung, C. G. Psychological Types. Harcourt, Brace & Company, New York, 1946. Rank, O. The Myth of the Birth of the Hero. Nervous and Mental Disease Monographs, New York, 1910.]. Його психологічне

мислення спирається головним чином на ідеї Юнга та Фрейда. Найвідомішими ідеями Юнга у цьому плані є Архетипи (що стосуються магічних персонажів у сценарії) і Маска (стиль, у якому розігрується сценарій)[32 - См. прим. 31]. Решту ідей Юнга нелегко зрозуміти або співвіднести з реальними людьми без специфічної підготовки, бо навіть у такому разі вони є предметом різних інтерпретацій. Загалом Юнг підтримує ідею щодо міфів та казок, і це є важливою частиною його впливу.

Фрейд безпосередньо пов'язує безліч аспектів людського життя з єдиною драмою – міфом про Едіпа. Мовою психоаналізу це означає, що пацієнт виступає Едіпом – «персонажем», який демонструє «реакції». Едіп – це щось, що відбувається в голові пацієнта. У сценарному аналізі «Едіп» – безперервна драма, що відбувається просто зараз, розділена на сцени й акти, з експозицією, кульмінацією та фіналом. Важливо, щоб інші грали свої ролі і пацієнт бачив, що вони роблять. Він знає лише те, що говорить людям, сценарії яких підходять його власному або збігаються з ним. Якщо його сценарій закликає його ж убити короля й побратися з королевою, то йому доведеться знайти короля, чий сценарій закликає його до того, щоб бути вбитим, і королеву, чий сценарій закликає її бути досить тупою, щоб вийти за нього заміж. Деякі з послідовників Фрейда, наприклад Гловер, починають визнавати, що Едіп – це радше драма, ніж просто набір «реакцій», тимчасом як Ранк, головний попередник Кемпбелла, показав, що найважливіші міфи й казки походять з одного основного сюжету й що цей сюжет з'являється у сновидіннях і житті великої кількості людей по всьому світу.

Фрейд каже про примус повторення та примус долі, але його послідовники не вивчали ці ідеї аж так глибоко, щоб застосовувати їх до всього життєвого шляху свого пацієнта. Найактивнішим психоаналітиком, який систематично досліджував життєвий цикл людини від народження до смерті, є Еріксон, і, природно, сила-силенна його висновків підтверджуються сценарним аналізом. Загалом можна сказати, що сценарний аналіз є фрейдистським, але не належить до психоаналізу.

З-поміж усіх, хто передував сценарному аналізу, Альфред Адлер найближче підійшов до того, щоб висловлюватись як сценарний аналітик:

«Якщо я знаю мету людини, то в загальних рисах розумію, що станеться. Я здатен розташувати в належному порядку кожен з подальших її рухів... Мусимо пам'ятати, що людина під наглядом не знатиме, як поведеться... якщо її не зорієнтують до певної мети... що визначає те, який рятувальний круг їй треба кинути... психічне життя людини створене так, щоб вписуватися в п'ятий акт як персонаж, вигаданий блискучим драматургом... кожне психічне явище, здатне дати нам розуміння особи, можна зрозуміти і збагнути лише якщо розглядати його як підготовку до певної мети... спробу отримати заплановану фінальну винагороду й (таємний) життєвий план... цей життєвий план залишається в підсвідомості, тому пацієнт може вірити в невблаганну долю, а не у план, що готувався та продумувався впродовж тривалого часу, за який відповідає лише він сам...Така людина робить висновки і примиряється з життям, створюючи одне або кілька «якби»: «Якби умови були іншими...»

Єдині винятки до цих тверджень, що їх може навести сценарний аналітик, це: 1) життєвий план зазвичай не є несвідомим; 2) особа аж ніяк не єдина, хто за нього відповідає; 3) мету та спосіб її досягнення (справжні транзакції) можна передбачити точніше, ніж це заявляв Адлер[33 - См. прим. 31].

Нещодавно британський психіатр Р. Д. Лейнг описав у одній з радіопередач бачення життя, що є дивовижно подібним, навіть за своєю термінологією, до теорії, що

обговорюється в цій книжці. Наприклад, він вживає слово «наказ» для суворого батьківського програмування[34 - Уперше використано в цьому значенні К. М. Штайнером (Transactional Analysis Bulletin 5:133, April 1966).]. Через те, що він поки що не опублікував ці ідеї, їх годі належним чином оцінити в нашому виданні.

Утім, набагато давнішими за ці всі теорії є сценарні аналітики зі Стародавньої Індії, які ґрунтували свої прогнози здебільшого на астрології. Як дуже вдало сказано у «Панчатантрі» (близько

200 р. до н. е.):

П'ять якостей усіх людей
Із лона матері ідуть:
Багатство й доля, вік, знання,
Й те, як вони помруть[35 - Panchatantra, trans. A. W. Ryder.

University of Chicago Press, 1925, p. 237. Хоча такі казки датують 200 р. до н. е., цю версію взято з рукопису 1199 року, ймовірно, з єврейської Біблії. П'ятитомний оригінал утрачено, але більшість казок повторюються в чотиритомному середньовічному виданні «Гітопадеша». Деякі фахівці датують санскритський оригінал 300 роком н. е.].

Нам треба внести лише невеличкі зміни, щоб узгодити це з новими даними:

Ці п'ять від предків взяті всі,
А шоста з лона йде:
Багатство й доля, вік, знання,
І те, хто як помре.

Розділ 4

Пренатальні впливи

А. Вступ

Дія сценарію почалася багато століть тому, коли життя вперше виокремилося з багнюки і почало передавати результати свого досвіду хімічно, за допомогою генів, своїм нащадкам. Ця хімічна гілка досягла своєї кульмінації на прикладі павука, який пряде свою дивну кругову геометрію без жодних вказівок, закручені спіралі у хромосомах забезпечують його готовими робочими кресленнями, що з'єднують павутинням будь-який кут, де літають мухи[36 - Witt, P. N. and Reed, C. F. 'Spider-Web Building,' Science 149:1190–1197, September 10, 1965.]. У його випадку сценарій написано у вигляді фіксованих молекул органічних кислот (ДНК), що передалися йому в спадок від батьків, і він проводить своє життя як освічений кінчик пера, виконуючи їхні інструкції без жодної змоги відхилитись або поліпшити, за винятком впливу наркотиків чи якихось інших неочікуваних випадків,

що перебувають поза його контролем.

У людини гени теж визначають деякі моделі, що їх вона мусить дотримуватися без можливості відхилення. Також вони встановлюють верхню межу для її особистих прагнень: наскільки багато вона може досягти як, наприклад, спортсмен, мислитель або музикант, хоча через великі чи малі психологічні бар'єри обмаль людей можуть повною мірою використати свій потенціал навіть у цих сферах. Купа людей із задатками великого бального танцюриста проводять свій час «танцюючи» зі стравами для інших у буфеті, а хтось із генами математика перебирає папери у службовій кімнаті банку чи букмекерської контори. Проте в межах цих хімічних обмежень, хай якими вони є, кожна людина має величезні можливості для визначення власної долі. Однак зазвичай це вирішують за неї її батьки ще задовго до того, як він чи вона може зрозуміти їхні дії.

Мірою того, як життя звільнялося від жорстких хімічних моделей, поступово розвивались інші способи регулювати поведінку, здатні компенсувати їхній брак. Найбільш примітивним серед них, імовірно, є імпринтинг, що ледве на крок випереджає рефлекс[37 - Lorenz, K. Z. *King Solomon's Ring*. Thomas Y. Crowell Company, New York, 1933.]. Імпринтинг гарантує, що організм немовляти автоматично йтиме слідом за певним об'єктом і сприйматиме його як матір – незалежно від того, чи дійсно то його мати, чи просто жовта картка, яку протягнули повз нього на мотузочці. Ця автоматична реакція допомагає забезпечити його виживання у стресові моменти, але якщо вона зазнає невдачі, то може спричинити й проблеми.

Наступний крок зроблено, коли дитинчата вже залишалися зі своїми матерями й навчалися через гру; моделі поведінки, що є надміру складними чи занадто мінливими для передачі через гени, можуть передаватися через навчання, що супроводжують грайливі укуси, кидки або ляпаси[38 - Bateson, G. 'The Message "This is Play"'. In *Group Processes: Transactions of the Second Conference*. (Bertram Schaffner, ed.) Josiah Macy, Jr. Foundation, New York, 1956.]. Потім відбувається імітація й відповідь на голосові сигнали, тож молодняк може робити не лише те, що підказують йому гени та чого навчили матері, а й те, що він чув і бачив у реальному житті морів, рівнин і лісів.

Тепер відомо, що майже кожен живий організм здатен до навчання. Бактерію можна «навчати» у хімічний спосіб використовувати один вид цукру як заміник до іншого. Майже всі тварини, починаючи від хробаків, можуть навчитися психологічно, через умовні рефлексії, переживати нові та особливі моделі поведінки. Можливо, у підсумку, цей спосіб є і хімічним, і залежить від гнучкіших типів ДНК, аніж ті, що в генах. Але навчання потребує наставників, а вони вже відрізняються. Вони мають бути на голову або на вимір вищими від організмів, яких вони вчать. Це означає, що вони мусять бути приручені. Приручення відрізняється від навчання так само, як кішка від тигра. Приручення у випадку з тваринами означає, що вони повинні слухатися свого господаря навіть тоді, коли його немає поруч. Це відрізняється від навчання, бо для навчання потрібен зовнішній стимул, щоб почати дотримуватися певної моделі поведінки, тимчасом як приручення гарантує поведінку, бо стимул є в мозку тварини. Дресирована тварина буде підкорятися, почувши голос господаря; прирученій не треба чути цей звук, бо він вже є у її мозку. Таким чином, диких тварин можна навчити виконувати трюки за командою дресирувальника, але привчити їх до лотка нелегко. Приручені тварини йдуть далі; їх можна навчити поводитися так, як того хоче господар, навіть коли його немає поруч. Існують різні ступені прирученості, і найбільш слухняними з-поміж усіх тварин є людські діти.

Найрозумніші тварини – мавпи та люди (і, можливо, дельфіни теж) – мають іншу особливу здібність, яка називається винахідливістю. Це означає, що вони можуть робити те, чого раніше не робив ніхто з їхнього виду: будь-що – від складання дерев'яних ящиків один на один до зв'язування двох прутиків разом, щоб зробити довгий прут[39 - Zuckerman, S. Functional Affinities of Man, Monkeys, and Apes. Harcourt Brace & Company, New York, 1933.], і до встановлення якоїсь важкої мети.

Цю прогресію можна пояснити, припустивши, що ДНК еволюціонує, утворюючи більш поступливі та гнучкі форми. Почавши з крихких молекул генів, яким неможливо було надати потрібної форми, а лише розбити, вона розтанула достатньо, щоб можна було вносити до неї легкі зміни за допомогою обережних повторюваних ударів умовних рефлексів, хоча ДНК і могла повернутися до попереднього стану, якщо час від часу їх не зміцнювати. Потім вона пом'якшилася ще більше й могла вже записувати відлуння зниклих голосів та подій і зберігати їх протягом усього життя, задовго після того як вони були забуті. У ще гнучкішій формі вона стає двигуном для пам'яті та свідомості. І в найбільш чутливій формі на сьогодні вона зміщується й вібрує від леготів досвіду, даючи нам мислення та винахідливість. Нікому з нас, які живуть нині, невідомо, що буде далі, коли ДНК стане ще витонченішою у своїх реакціях, але, можливо, колись наші нащадки стануть тими дивовижними істотами, про яких зараз можуть думати лише поети.

Людські істоти мають усі перелічені здібності. Їхні моделі поведінки визначаються жорсткими рефlekсами генів, примітивним імпринтингом, дитячою грою й імітацією, батьківським навчанням, суспільним прирученням та спонтанною винахідливістю. Сценарії охоплюють усі ці чинники. Типова людська істота, яку назвемо «Єдер»[40 - Кожен (нім.)], представляє майже кожного члена людської раси, з будь-якої землі та кліматичної зони. Він реалізує свій сценарій, тому що той насаджений його батьками в ранньому віці й залишатиметься в голові решту життя, хай навіть їхній голос «у плоті» зник назавжди. Цей сценарій діє як перфострічка для комп'ютера або механічного піаніно, викликаючи реакції в запланованому порядку тривалий час після того, як людина, що зробила у ній отвори, залишила сцену. А Єдер між тим сидить за піаніно і, торкаючись пальцями клавіш, вважає, що це саме він веде народну баладу або урочистий концерт до вже запланованого фіналу.

Б. Впливи предків

Деякі сценарії можна простежити під час клінічної бесіди аж до прабабків, і якщо родина має задокументовану історію, як це часто трапляється з королями та їхніми придворними, такий сценарій може брати свій початок тисячу років тому. Поза сумнівом, сценарії почали існувати відтоді, як на землі з'явилися перші людиноподібні істоти[41 - Simons, E. L. 'Some Fallacies in the Study of Hominid Phylogeny.' Science 141: 879–889, September 6, 1963.], і немає підстав підозрювати, що їхні сцени, акти та наслідки були іншими, ніж зараз. Життєві шляхи єгипетських фараонів, які є першими надійними біографіями, поза сумнівом, є типовими сценаріями. Історія Аменхотепа IV, який змінив своє ім'я на Ехнатон, є хорошим прикладом[42 - Порівняйте з: Freud, S. Moses and Monotheism, Alfred A. Knopf, New York, 1939. У цьому випадку йдеться про вплив сценарію Ехнатона на сценарій Мойсея. Якщо говорити сценарною мовою, відстань у часі робить Ехнатона

евгемером або «прабатьком» усіх ізраїльтян і їхній сценарій повторює його: його храми були зруйновані, а його послідовників переслідували чи вбивали. Сучасні ізраїльтяни мають правильну антитезу до цього сценарію, тобто використовують потрібне озброєння задля уникнення трагічного кінця. Іншим ім'ям Аменхотепа-Уа (крім Ехнатона) було Нефер-Хеперу-Ра Уен-Ра, ці ієрогліфи перекладаються приблизно як «Візьми свою лють та скарабея і насолоджуйся сонцем», тоді як згідно з картушем Ехнатона він обміняв ці речі на корж і перо (рядковий символ № 12 та «дерева й рослини» № 33 у класифікації ієрогліфів Гольцгаузена). Хай там як, це схоже на сучасну зміну сценарію у стилі хіпі: люди з гітарами сумують за коржилом, натомість люди з коржем перетворюють його на гітару.]. Завдяки своїй реформі він викликав і велич, і лють на своїх послідовників. Якщо можна знайти інформацію про далеких предків або прабатьків, це значно покращить аналіз сценарію, але у звичайній практиці він здебільшого починається з дідусів і бабусь.

Те, наскільки сильно можуть впливати дідусі й бабусі, живі чи покійні, на життя своїх онуків, є загальновідомим і навіть увійшло до прислів'їв. Для доброго сценарію – «Щоб зробити леді, почніть із бабусі», для поганого – «Від голоти до голоти – відстань у три покоління». Багато дітей у ранньому віці не тільки хочуть наслідувати своїх предків, а й хотіли б бути ними[43 - Jones, E. 'The Phantasy of the Reversal of Generations.' Papers on Psycho-Analysis, Fifth edition. Beacon Press, Boston, 1961. Тут Джонс описує «комплекс діда» – бажання дітей стати батьками власних батьків, що ґрунтується на переконанні, ніби якщо вони ростимуть більшими, то їхні батьки зменшуватимуться.]. Це бажання може не лише мати потужний вплив на їхні життєві сценарії, а й спричинити серйозні непорозуміння у стосунках з батьками[44 - Abraham, K. 'Some remarks on the role of grandparents in the psychology of neuroses.' Clinical Papers and Essays on Psycho-Analysis. Basic Books, New York, 1955. Абрагам описує тут саме те, що називається «сценарною фантазією», коли хлопчик планує своє життя на казковому рівні.]. Зокрема, кажуть, що американські матері підтримують своїх батьків більшою мірою, ніж чоловіків, і заохочують синів бути схожими на дідуса, а не на тата[45 - Erikson, E. Childhood and Society. Loc. cit.].

Найбільш продуктивне запитання, яке можна поставити щодо впливів предків: «Ким були ваші дідусь і бабуся?» Зазвичай на це питання дають чотири типи відповідей.

1. Гордість за предків. Переможець або «принц» відповідатиме буденно: «Мої предки були королями Ірландії» чи «Мій прапрадід був головним рабином Любліна». Очевидно, хто говорить, той має «дозвіл» іти стопами цих предків і стати видатною особистістю. Проте якщо ці слова сказано з урочистою або зарозумілою інтонацією, то ця людина, ймовірно, є невдахою чи «жабою» і використовує свій родовід задля того, щоб виправдати власне існування, бо сама вона не має «дозволу» на те, щоб у чомусь перевершити власних предків.

Якщо відповідь звучить так: «(Моя мама завжди мені казала) Мої предки були ірландськими королями, ги-ги!» або «(Моя мама завжди мені казала) Мій прапрадід був головним рабином, ги-ги!» – її зазвичай дають із позиції «не дуже добре»; то тому, хто говорить, дозволено наслідувати славетних предків, але лише їхні невдалі сторони. Ці відповіді можуть означати: «Я напився як ірландський король, і це робить мене схожим на нього, ги-ги!» або «Я бідний як головний рабин, і це робить мене схожим на нього, ги-ги!» У таких випадках програмування в дитинстві було таким-от: «Ти походиш від ірландських королів, а вони були великими п'яницями» чи «Ти походиш від головного рабина, а вони були дуже бідні». Це рівнозначно вказівці: «Будь, як твій славетний предок...» із чітким підтекстом від

матері: «...тому пий багато, як твій батько» або «тож і не треба заробляти гроші, твій батько ж не заробляє».

У всіх цих випадках предок є сімейним евгемером[46 - Berne, E. *The Structure and Dynamics of Organizations and Groups*. Loc. cit., pp. 98–101.], героїчним взірцем з минулого, якого можна наслідувати, але не можна перевершити. І всі ці випадки є різними способами, в які люди дають собі раду з евгемерами.

2. Ідеалізація. Вона може бути романтичною чи парадоксальною.

Отже, переможець може сказати: «Моя бабуса була чудовою домогосподаркою» чи «Мій дід прожив до 98 років, не втратив жодного зуба й не мав ані одної сивої волосини». Це чітка вказівка на те, що той, хто говорить, хотів би йти романтичними слідами свого предка й буде на цьому власний сценарій. Невдаха проявлятиме парадоксальну ідеалізацію: «Моя бабуса була суворою, прагматичною жінкою, але в старості її охопив маразм». Це чіткий натяк, що вона, можливо, і запала в маразм, але була найрозумнішою жінкою у психіатричній лікарні; більше того, що це є і сценарієм пацієнтки – бути найрозумнішою жінкою у психіатричній лікарні. На жаль, цей план зустрічається так часто, що конкуренція у психлікарнях за право бути найрозумнішою жінкою в палаті може стати доволі напруженою, бурхливою і тривожною.

3. Суперництво. «Мій дід впливав на мою бабусю» або «Мій дід був слабаком, який дозволяв крутити ним кожному». Часто це «невротичні» реакції, що їх психоаналітики тлумачать як бажання дитини бути сильнішою за батьків. «Дідусь – єдиний, хто може суперечити моїй матері, тож я хочу бути, як він» або «Якби я був на місці батька мого батька, то не був би боягузом, я б йому показав». Клінічний випадок, описаний Карлом Абрагамом свідчить про сценарний характер таких соціальних настанов, коли хлопчик захоплено мріє про те, щоб стати принцом уявного королівства, яким править король, схожий на його батька. Паралельно в цих мріях існує і батько короля, який набагато могутніший за нього самого. Одного разу, коли мати покарала цього хлопчика, він сказав: «А тепер я одружуся з бабусею». Таким чином, його таємний (але не несвідомий) план ґрунтувався на казці, у якій він стає дужчим за батьків, ставши власним дідусем.

4. Особисті переживання. Це стосується справжніх транзакцій між дітьми та їхніми дідусем і бабусею, які мають потужний вплив на формування сценарію дитини. Бабуса може кудись відправити онука, щоб той став героєм[47 - Гелен Дойч описує три типи «доброї бабусі» й жахливу «погану бабусю» або відьму, в розділі, що присвячується клімактеричному періоду, у книжці *The Psychology of Women, Volume Two*. Grune & Stratton, New York, 1945.], або, з іншого боку, дідусь може спокусити онучку-школярку і перетворити її на Червону Шапочку.

Загалом, як свідчить міфологія та клінічний досвід, до дідуса й бабусі ставляться з благоговінням або жахом, так само, як до батьків ставляться з захопленням чи страхом. Ці примітивніші почуття благоговіння й жаху впливають на формування дитячої картини світу під час ранніх етапів створення сценарію[48 - Антропологи краще, ніж інші групи, усвідомлюють важливість впливу дідусів і бабусь на кар'єру дитини – впливу, який не тільки чітко розпізнається, а й дуже ритуалізується в малих примітивних суспільствах, особливо тих, що мають тотеми. Дивіться, наприклад: Ashley-Montagu, M. F. *Coming Into Being Among the Australian Aborigines*. George Routledge & Sons, London, 1937, and Roheim, G. *Psychoanalysis and Anthropology*. Loc. cit.].

В. Здатність до запліднення

Середовище, в якому був зачатий Єдер, може неабияк впливати на визначення його життєвого плану та остаточної долі. Це середовище починається зі шлюбу його батьків, якщо такий був. Іноді молода пара одружується, маючи палке бажання народити сина і спадкоємця. Зокрема, це може статись, якщо шлюб улаштовують або заохочують їхні родини, особливо якщо є що успадковувати, наприклад, королівство чи корпорацію. Потім син виховується згідно зі своїм статусом у житті й набуває усіх навичок, що личать королеві або президенту. Таким чином, йому вручають уже написаний сценарій і зречення його може вимагати героїзму. Якщо первістком у таких випадках стає дівчинка, а не хлопчик, вона може зіткнутися з труднощами; часто це можна побачити на прикладі доньок-первістків банкірів, яких кидають напризволяще, і вони стають лесбійками, стриптизерками або дружинами марнотратних та безвідповідальних представників богемі чи ледарів з довірчих фондів. У деяких ситуаціях батько може навіть розлучитися з матір'ю, якщо вона не народить хлопчика, залишаючи доньок з почуттям первісної провини за те, що вони народилися жінками.

З іншого боку, батько, можливо, не має наміру брати шлюб з матір'ю і тікає зі сцени, щоб не бути ніколи почутим, щойно вона оголосить про свою вагітність. Це змушує молодого героя йти власним шляхом майже від дня народження. Іноді дитину покидає мати. Однак навіть батьки-скнари можуть прийняти небажану дитину, бо вона дозволяє сплачувати менше податку за прибуток або претендувати на соціальну допомогу. Підліток може добре це усвідомлювати, тож коли його запитати, хто він або яким є його сценарій, він відповість: «Я податкова пільга (або заявка на отримання соціальної допомоги)».

Якщо дитину вже давно бажали зачати, то палке бажання батьків може призвести до того, що вони присвячуватимуть їй життя ще до її народження, як це буває у багатьох легендах про знаменитих людей і казках, таких як казка про Рапунцель: іще один випадок, коли реальне життя нагадує літературу або, як сказав Оскар Вайльд, природа наслідує мистецтво. Це порушує й інші цікаві сюжетні питання, що запускають цілу гаму трагедії та романтики. Що, якби Ромео зачав дитину, Офелія народила або Корделія завагітніла? Що сталося б з їхніми нащадками? Нащадки Медеї та маленькі принци у лондонському Тауері є найвідомішими прикладами дітей, які стали жертвами сценаріїв своїх батьків, так само, як і маленькі дівчатка й хлопчики, яких продають у сексуальне рабство в арабських країнах і про яких відомо щонайменше[49 - O'Callaghan, S. *The Slave Trade Today. (Including a debate in the House of Lords, Thursday, July 14, 1960.)* Crown Publishers, Inc., New York, 1961.].

Вміння порозумітися щодо самого зачаття можна назвати підходом до запліднення. Як це сталося: випадково, через пристрасть, любов, насильство, обман чи було пов'язане з ворожістю або відмовою? Якщо один із цих варіантів правильний, то якими були передумови й підготовка до такої події? Якщо зачаття було запланованим, то як воно планувалося: врівноважено чи радісно, просто чи по-книжковому, з купою розмов або через сильний мовчазний зв'язок? Як трактується секс – як щось брудне, звичайне, священне чи веселе? Таким самим може бути і ставлення до дитини. Чи були спроби перервати вагітність? Чи було таких спроб кілька? Скільки абортів або спроб переривання зробили під час

попередніх вагітностей? Є незліченна кількість питань із різною мірою проникливості, і всі ці чинники можуть вплинути на сценарій ще не народженої дитини. Одна з найбільш поширених ситуацій чудово описана в популярному віршику:

Один собі хлопчик на світі жив,
Який народитися тут не хотів.
Можливо, його б тут ніхто й не побачив,
Якби хтось із батьків не напартачив,
Купивши надірваний презерватив.

Навіть ця скромна генеалогія не є такою по-сумному простою, як здається, оскільки існує кілька ймовірностей. Наприклад, одна справа, якщо жоден з батьків не знав, що презерватив був дефектним; інша – якщо мати знала й не сказала про це батькові; і геть зовсім інша, якщо про це знав батько, та не сказав матері.

Якщо ж глянути на позитивні моменти, то є випадки, коли обое батьків хочуть дітей і приймуть їх, хоч хто народиться – хлопчик чи дівчинка. Якщо жінка, яка вирішила ще дівчинкою, що її мрією є вийти заміж і виховувати дітей, зустрічає чоловіка, який ухвалив те саме рішення у дитинстві, то їхні діти матимуть гарний старт у житті. Біологічні труднощі, що виникають у процесі зачаття, можуть зробити дитину ще дорожчою: якщо у жінки не раз трапляються викидні або чоловік має низький рівень сперматозоїдів, через що зачаття затримується протягом багатьох років, тоді, як уже зазначено, до дитини можуть ставитися як до дива. З іншого боку, до сьомої доньки поспіль або сьомого сина ставитимуться зі змішаними почуттями, і, можливо, він чи вона почне життя як об'єкт жартів у сім'ї.

Г. Становище під час народження

Найважливішим чинником тут є сценарії батьків. Чи вписується туди Єдер? А може, в нього не та стать чи він народився невчасно? Можливо, за сценарієм батька, він має стати науковцем, а стає натомість футболістом? Або навпаки. Чи узгоджуються в цьому плані сценарії матері й батька, чи вони мають протилежні сподівання? Також є традиції, про які він довідається з казок та реального життя. Наймолодший син має діяти як дурень, доки не трапиться протистояння, у якому він перемає своїх братів. Якщо він стане сьомим сином сьомого сина, то майже змушений бути пророком. Ба більше, сценарії батьків можуть передбачати, що один з їхніх дітей прославить або покарає їх, а отже, стане чи то колосальним успіхом, чи то колосальною невдачею. Часто ця честь надається первістку[50 - Є значна кількість літератури про становище людини під час народження. Першим систематичним дослідженням, імовірно, було English Men of Science (1874) Ф. Гальтона (F. Galton). Він виявив, що в його популяції переважають лише сини та сини-первістки. З іншого боку, Адлер у статті про «Сімейні сузір'я» твердить, що «наймолодша дитина зазвичай є своєрідним типом» (Understanding Human Nature). Одна з найцікавіших дискусій на цю тему започаткована В. Д. Альтусом (W. D. Altus) у Science 151:44–48, January 7, 1966. Після його статті була опублікована серія «Листів до редактора»: Science 152: 1177–1184, May 27, 1966.]. Якщо сценарій матері передбачає, що у поважному віці вона буде самотнім інвалідом, то одного з дітей мусять готувати з народження до того, що він чи вона залишиться й доглядатиме її, тимчасом як інших навчають розійтися по світу і зіграти ролі

невдячних дітей. Якщо сорокарічний парубок-син або незаміжня донька вирішать зламати сценарій, виїхавши з дому чи, що гірше, взявши шлюб, мати цілком зрозуміло відреагує сильними нападами хвороби, вартими співчуття. Про сценарну природу таких ситуацій свідчить поширена зміна настрою, коли мати «неочікувано» заповідає невдячним дітям більшу частину грошей, залишаючи жалюгідні копійки відданий дитині.

Загальне правило полягає в тому, що за інших однакових умов діти дотримуватимуться батьківського сценарію щодо групування сім'ї, і це найкраще можна продемонструвати на прикладі найпростіших чинників: кількості та вікової різниці. (Стать дітей не береться до уваги, оскільки є поза контролем батьків – на щастя, бо це один зі способів зламати сценарії, що передаються від покоління до покоління, щоб бодай діти мали новий шанс.) Ретельне опитування серед низки родин відкриє дивовижне число «збігів» у цьому плані.

Таке генеалогічне дерево показане на рисунку 5. У родині Ейблів було троє хлопчиків: Кел, Гел і Вел. Коли народився Вел, Гелові було чотири, а Келові – шість, отже, їхня вікова різниця становить 0–4–6. Їхній батько Дон був найстаршим серед трьох дітей з різницею 0–5–7. Їхня мати Фен була найстаршою з-поміж трьох сестер з різницею 0–4–5. Її двоє сестер, Нен і Пен, також мали по троє дітей кожна. Мати Фен була старшою з двох сестер з різницею 0–6 і викиднем у цьому проміжку. Можна побачити, що ці всі трійки розташовані у проміжку від 5 до 7 фертильних років[51 - Важко дістати задовільні дані переписів, щоб оцінити важливість збігів у родині Ейблів зі статистичного погляду. Один набір даних, отриманих Президентським дослідницьким комітетом із соціальних тенденцій (1933), процитовано в книжці Pressey, S. L., Janney, J. E., & Kuhlen, R. G. Life: A Psychological Survey (Harper & Brothers, New York, 1939). У тогочасному Чикаго лише 42 родини з 1000 склалися з чоловіка, дружини та трьох дітей, тому ймовірність виникнення шести таких комбінацій, що зростають паралельно і прямо, які (за винятком викидня) показані на рисунку 5, не є аж такою випадковістю. Якщо вилучити з чиказьких даних усі родини без дітей, то поширеність зазначеної комбінації зростає до 90 на 1000 або приблизно 1 з 10. На цій підставі можна сказати, що приблизна ймовірність того, що генеалогічне дерево на рисунку 5 пояснюється лише випадковістю, становить 1 зі 106, тимчасом як фактичне поширення таких неправдоподібних випадків серед моїх пацієнтів становить 1 з 5. Це вказує на те, що тут маємо справу з впливом «інформації» або програмування, і це саме той тип програмування поведінки, який ми називаємо «сценарієм». Якщо розглядати, крім того, регулярну нерівномірність надзвичайно коротких фертильних періодів на рисунку 5, ця є дуже посиленою.].

Цей тип генеалогічного дерева показує, що деякі люди схильні наслідувати своїх батьків у плануванні сім'ї, у тому, що стосується кількості дітей та вікової різниці між ними. Розгляньмо деякі можливі «сценарні вказівки», що могли надійти від Дідуса й Бабусі у цьому конкретному випадку:

а) «Коли ти виростеш, народи трьох дітей, а потім роби, що хочеш». Це найгнучкіший варіант, що не передбачає поспіху або примусу. Страх перед «провалом сценарію» і втратою любові матері може виникнути лише в тому випадку, якщо Фен досягне менопаузи, не встигнувши народити трьох дітей, яких від неї вимагають. Але зауважте, що Фен не є вільною, якщо не народить третю дитину. Це сценарій «Якщо не».

б) «Коли виростеш, народи принаймні трьох дітей». У цьому випадку немає примусу, але може бути поспіх, особливо якщо Дідусь або Бабуся жартують про фертильність

Фен. Це сценарій «З відкритим кінцем», оскільки Фен вільна мати скільки завгодно дітей після того, як народить третю дитину.

в) «Коли виростеш, народи не менше трьох дітей». Тут немає поспіху, але є примус, оскільки Дон та Фен можуть хвилюватися через подальші вагітності після того, як народяться троє дітей. Це сценарій «Після», оскільки він передбачає, що, якщо народяться інші діти після третьої, можуть виникнути проблеми.

А тепер розглянемо погляд Фен на те, чи слід їй народжувати четверту дитину, Педвара, згідно з будь-якою з цих вказівок. Вказівка «а» означає: «Ці перші троє дітей належать Бабусі, і мають виховуватися в її стилі». Тоді Педвар є власним сином Фен і вона може виховувати його так само, як Кела, Гела й Вела або по-іншому. З ним Фен може використати власну автономію, і він може вирости самостійнішим за інших. Фен може ставитися до нього так само, як ставилася до своєї ляльки Реггеді Енн. Реггеді Енн була її власною особливою лялькою, яку вона любила, коли була маленькою, тимчасом про інших ляльок треба було дбати так, як казала Бабуся. Іншими словами, Реггеді Енн могла підготувати «сценарний слот» для Педвара, який Фен може заповнити після того, як виконає свій обов'язок щодо Бабусі. Вказівка «б» схожа на «а», за винятком того, що Бабуся має більше влади над Педваром, аніж за планом «а», оскільки він може розглядатися радше як додатковий бонус, подарований нею, ніж як вільний вибір. За планом «в» Педвар опиняється у складному становищі, оскільки народити його означає не послухатися Бабусю; тому він має виховуватися як «небажана» дитина – зухвало, ніяково або з почуттям провини. У такому випадку, якщо наш принцип дії є правильним, люди навколо нього знову і знову помічатимуть, наскільки він відрізняється від трьох старших братів.

Рисунок 5

Наступний пункт, який ми розглянемо, – це ігри, що в них грають батьки, визначаючи розмір своїх сімей. Наприклад, Джинні була найстаршою з одинадцяти дітей, і її мати Ненні скаржилася, що останні п'ятеро дітей були небажаними. Наївно було б припускати, що Джинні запрограмують мати шестеро дітей. Її запрограмували мати одинадцять дітей і скаржитися, що останні п'ятеро були небажаними. У цьому випадку вона змогла б грати в ігри «Як завжди», «Змучена» та «Фригідна жінка» у поважному віці, так само, як її мати. Насправді цим прикладом можна скористатись як тестом на психологічний досвід. На запитання «Одна жінка мала одинадцять дітей і скаржилася, що останні п'ятеро були небажаними. Скільки дітей, найімовірніше, матиме її найстарша донька?» сценарний аналітик відповість: «Одинадцять». Люди, які відповідають «Шість», матимуть труднощі з розумінням та прогнозуванням людських реакцій, оскільки ця відповідь припускає, що важлива поведінка на кшталт повсякденної є «раціонально» вмотивованою, а це не так. Зазвичай вона визначається Батьківськими вказівками у сценарії.

Під час дослідження цього аспекту батьків пацієнта запитували, по-перше, скільки вони мають братів і сестер; по-друге, скільки дітей вони хотіли б мати; і по-третє (адже, як знає будь-який акушер, є багато втрачених можливостей),

скільки вони реально очікують. Якщо батьки розуміють, як відрізнати свої Я-стани, значно більше інформації можна дістати, поставивши запитання у структурній формі: «Скільки дітей (хоче, очікує) мати ваш (Батько, Дорослий, Дитина)?» Це може виявити приховані конфлікти між трьома Я-станами і між двома батьками, які поважним чином впливають на сценарні вказівки, що їх вони дають пацієнтові. Ще складніший варіант цього запитання з відповідним збільшенням здобутої інформації (якщо батьки мають належну освіту, щоб зрозуміти це запитання) – це дванадцятигранна форма замість шестигранної: «Скільки дітей (хоче, очікує) мати ваш(а) (турботливий(а), схильний(а) до контролю Батько (Мати) і ваша (природна, адаптована, бунтівна) Дитина?»[52 - Можливо, це складно зрозуміти, але ті, хто вивчає розмір сім'ї, абсолютно нездатні представити надійні уявлення, виходячи з існування єдиної або «інтегрованої» особистості. У своїх інтерв'ю вони вживають такі терміни, як «ідеальні», «бажані» та «передбачувані» родини. Ці поняття приблизно відповідають уявленням Батька, Дитини й Дорослого. Утім, «багато дружин, які сказали, що «не дуже хотіли» іншу дитину перед останнім зачаттям, також сказали... що якби вони могли мати ту кількість дітей, яку хочуть, а потім зупинитися, вони все одно мали б стільки, скільки мають зараз і навіть більше». Дискусія полягає в тому, чи можна «надмірну фертильність» прирівняти до «небажаної вагітності». Проте фахівець із транзакційного аналізу знає, що в кожній опитаній особі є щонайменше три різні людини, які можуть «хотіти», «дуже хотіти» або «не хотіти» більше дітей, і всі вони можуть мати щодо цього різну думку, тож анкети на цю тему, які не беруть до уваги Я-стан, пропускають те, що має вирішальне значення. Дискусію навколо таких анкет дивіться у статті: Barish, N. H. 'Family Planning and Public Policy: Who is Misleading Whom?' Science 165:1203–1204, September 19, 1969.]

Що ж до самого пацієнта, то тут найбільш корисним запитанням, на яке він, найімовірніше, має відповідь, буде: «Яким було ваше становище в сім'ї?» – що йде відразу після запитання «Коли ви народилися?» Точні дні народження найближчої старшої і наступної молодшої за нього дитини треба з'ясувати для того, щоб вікову різницю можна було вирахувати з точністю до місяців, якщо діти народилися невдовзі одне після одного. Якщо хтось потрапляє у світ, що вже зайнятий братом чи сестрою, то для його сценарних рішень має серйозне значення, старший цей родич на 11 місяців, 36 місяців, 11 років або 20 років. Ця відмінність залежатиме не тільки від його (ii) взаємин із цим братом чи сестрою, але також і від ставлення батьків до вікової різниці між дітьми. Ці самі два міркування стосуються й наступної молодшої дитини: важливо знати достеменний вік пацієнта – наприклад, 11 місяців, 19 місяців, 5 років або 16 років у момент, коли з'явилася чергова дитина. Загалом, усі брати й сестри, що народилися до того, як пацієнт відсвяткував свій сьомий день народження, матимуть вирішальний вплив на його сценарій, і одним з важливих чинників постає вікова різниця між ними з точністю до місяців, оскільки, як зазначалося вище, це впливатиме не лише на його власне ставлення, а й на ставлення його батьків. Варті уваги варіації виникають, якщо пацієнт є одним із близнюків чи двійнят або народився до чи після них.

У певних випадках, якщо пацієнт цікавиться астрологією, метеорологією й агіологією, достотна дата його народження матиме велике значення для сценарію. Це особливо важить, якщо його батьки мають такі самі зацікавлення.

Г. Сценарії народження

Отто Ранк вважав, що обставини самого народження, «травма народження», накладають відбиток на психіку дитини й повторюються пізніше у символічній формі, зокрема як прагнення повернутися до блаженного миру в утробі матері, як це описав його послідовник Фодор[53 - Fodor, N. The Search for the Beloved. Hermitage Press, New York, 1949.]. Якщо це було так, то страхи й бажання, що виникають під час проходження під склепінням, де ніхто не може пройти знову, без сумніву стануть важливим елементом сценарію. Можливо, так і відбувається, але перевірити це жодним чином неможливо, навіть порівнюючи пологи з кесаревим розтином та звичайні. Отже, вплив «травми народження» на життєвий сценарій залишається в царині гіпотез. Власне, сценарії, що нібито спираються на справжній факт пологів з кесаревим розтином, є непереконаливими, як і їхні театральні аналоги. Як і в «Макбеті», цю подію використовують просто як гру слів або ребус, *foetus ex machina*[54 - Плід з машини (лат.) – перефразування вислову *deus ex machina* («Бог з машини»)], що означає прийом в античній драматургії, який є несподіваним поворотом у фабулі завдяки втручання могутніших сил чи обставин.], а не як створення серйозного підґрунтя до сценарію. Однак цілком можливо, що дитина, якій сказали пізніше, що її народили через кесарів розтин, і яка розуміє, що це означає, може якимось чином включити цей факт до свого сценарію і розвинути його, дізнавшись, ким були її видатні попередники. Щоб ухвалити рішення з цього питання, треба зібрати слушні клінічні випадки.

На практиці двома найпоширенішими сценаріями народження є «сценарій Знайди» та «сценарій Розірваної Матері». Сценарій Знайди виникає з фантазій названих або навіть рідних дітей про своїх «справжніх» батьків і проявляється у вигляді певної версії Міфу про народження героя, описаного Отто Ранком у однойменній книжці[55 - Rank, O. The Myth of the Birth of the Hero. Loc. cit.]. Сценарій Розірваної Матері також є поширеним і, як свідчить мій досвід, з однаковою частотою трапляється у представників обох статей. Основа до цього сценарію закладається тоді, коли мати розповідає дитині, що вона хворіє, відтоді як він чи вона народилася; або, у жорстокішій формі, що народження дитини завдало їй серйозної травми і вона вже ніколи не буде такою, як раніше. Реакція дитини та її сценарій ґрунтуються на власних спостереженнях у цьому питанні. Якщо мати дійсно залишається інвалідом або калікою протягом усього життя дитини, то особа почуватиметься змушеною взяти на себе цілковиту відповідальність за це, і жодні міркування Дорослого не переконують її Дитину, що це не її рuka справа. Але якщо погіршення непомітні їй, зокрема, якщо хтось із родини, надто ж батько, натякає чи стверджує, що хвороба фальшива, то сценарій пацієнта буде заповнений двозначністю, лицемірством та зловживанням. Іноді мати не висуває жодних звинувачень, але дозволяє їх робити батькові, бабусі чи тітці. Тоді цей сценарій розвивається за участю трьох гравців, з важливими повідомленнями й оголошеннями, зазвичай «поганими новинами», які приносить третя сторона. Легко побачити, що там, де сценарій Знайди проявляється як Міф про народження героя, а сценарій Розірваної Матері є Міфом про Народження Негідника, людина з народження обтяжена жахливим злочином матеревбивства. «Мати померла, народжуючи мене» – такий тягар дуже важко витримати будь-кому без сторонньої допомоги. Якщо ж мати була травмована чи має грижу сечового міхура, її ніколи не пізно прооперувати і краще менше розповідати про це згодом.

Д. Імена та прізвища

У своїй книжці «Як не називати дитину» Роджер Прайс перелічує поширені американські імена й одним реченням описує тип особистості, пов'язаний з кожним. Точність або принаймні правдоподібність його описів становлять чималий інтерес для сценарного аналізу. Немає сумніву, що в багатьох випадках імена, скорочені форми імен, чи прізвиська, чи будь-яке ім'я, яке дали невинному немовляті, є чіткою вказівкою на те, яким хочуть бачити його життя батьки; йому (їй) доведеться боротися з цим впливом, який триватиме і в інших формах, якщо він чи вона відхилиться від очевидного натяку[56 - Price, R. What Not To Name the Baby. New York, 1904. Г. Л. Менкен дає багато прикладів, що викривають «сценарні» імена у книжці: The American Language, Alfred A. Knopf, New York (1919), 4th edition, 1949, Chapter 10, especially pp. 518 ff.]. Як індикатори сценаріїв, імена найчастіше чіпляються за дитину в середній школі, де хлопчик або дівчинка дізнається про своїх славетних тезок у міфах чи історії або де його (її) однокласники більшою чи меншою жорстокістю переконують їх у прихованому сенсі їхніх імен. Це те, що батькам слід проконтролювати та передбачити.

Є чотири шляхи, коли ім'я може стати частиною сценарію: цілеспрямований, випадковий, ненавмисний і неминучий.

1. Цілеспрямований. Це ім'я може бути дуже спеціалізованим, наприклад, Септімус С. (став професором класичної філософії), Гален Е. (став лікарем[57 - Нині редактором «Анатомії» Грея (Gray's Anatomy) є Чарлз Майо Госс (Charles Mayo Goss).]), Наполеон (став капралом) або Ісус, поширене ім'я у Центральній Америці. Або це може бути якийсь варіант поширеного імені. Чарлз і Фредерик були королями й імператорами. Хлопчик, якого мати незмінно називає Чарлзом або Фредериком і який наполягає, щоб так само його називало й оточення, живе зовсім по-іншому, ніж той, кого називають Чаком або Фредом, тимчасом як Чарлі й Фредді, ймовірно, будуть зовсім іншої масті. Коли хлопчика називають на честь батька або дівчинку на честь матері, то це зазвичай цілеспрямований вчинок батьків, який накладає на дітей зобов'язання, до виконання яких вони можуть бути байдужими, ба навіть активно бунтуватимуть проти цього, тому весь їхній життєвий план буде просякнутий легкою гіркотою чи сильною образою.

2. Випадковий. Дівчинку називають Дурлін або Аспазією, а хлопчика Мармадьюком; у них може все бути гаразд в одному штаті або школі, але якщо їхні батьки ризикнуть кудись переїхати, то дітей можуть змусити різко втратити сенс своїх імен і зайняти щодо них певну позицію. Те саме може статися з хлопчиком на ім'я Лінн і дівчинкою на ім'я Тоні.

3. Ненавмисний. Імена, схожі на прізвиська тварин на кшталт Баб, Сіс або Джуніор можуть і не приліпитися до людини, але часто буває саме так, і людина залишається Бабом, Сісом або Джуніором на все життя, байдуже з власної волі чи вимушено.

4. Неминучий. Прізвища – це інше питання, оскільки батьки не мають великого вибору, окрім того, що дісталось їм від предків. Існує багато шляхетних європейських прізвищ, що мають нецензурне звучання в англійській мові; як похмуро зауважив один чоловік: «Мені пощастило. У моєму прізвищі лиш одне брудне слово». Особливо звертали на це увагу в середній школі, де він потерпав не лише від принижень, що випадають на долю іммігрантів, а й був готовим об'єктом для непристойних жартів. Але і в діловому світі він відчув, що його прізвище не є плюсом. Деякі люди у такій прикрій ситуації вважають, що вони прокляті своїми предками і від народження приречені бути невдахами. З іншого боку, Христос теж

не рідкісне прізвище, і це створює сценарну проблему, хоча й іншого гатунку, для хлопчиків, які ходять до церкви. Недивно, що Г. Гед і В. Р. Брейн[58 - В оригіналі обігруються англійські слова head (голова) та brain (мозок)] обидва стали відомими неврологами.

Крім запитань «Хто вибрав ваше ім'я?» і «Звідки походить ваше прізвище?» пацієнта слід також у кожному випадку запитувати: «Чи ви колись читали, що написано у вашому свідоцтві про народження?» Якщо ні, то пацієнта слід проінструктувати, щоб він зробив це, або ще краще, приніс документ психіатру. Приблизно в 50 відсотків людей свідоцтва про народження викликають подив, коли вони вперше уважно їх читають, виявляючи, що щось прогавили, хибно зрозуміли, або знаходячи інформацію, про яку не знали. Часто ім'я у документі відрізняється від того, яким їх називали все життя, і тим більшим є їхнє приголомшення або смуток. Майже всі ці несподіванки кидатимуть додаткове світло на сценарії батьків та середовище, у якому народився пацієнт.

Розділ 5

Раннє дитинство

А. Ранні впливи

Перше програмування сценарію відбувається під час періоду годування груддю у формі коротких протоколів, що пізніше можуть бути перетворені на складні драми. Зазвичай це сцени за участю двох учасників – дитини й матері, втручання чужих спостерігачів є мінімальним або відсутнім; ці сцени мають такі характерні для грудного годування назви, як «Публічний виступ», «Щоразу, як ти готовий(а)», «Щоразу, як я готова», «Поспішай», «Хто кусається, той залишається ні з чим», «Поки мама палить», «Перепрошую, телефон дзвонить», «Чому він (вона) хвилюється?», «Мало ніколи не буває», «То одне, то інше», «Він (вона) зблід(ла)», «Хай не квапиться», «Ну хіба він (вона) не милий(а)?», «Золоті миті любові та згоди», «Колискова».

Трохи складнішими є відповідні сцени у ванній у тих самих сім'ях: «Іди глянь, який(а) він (вона) милий(а)», «Вже час», «Ти готовий(а)?», «Будеш тут сидіти, доки не зробиш», «Поспішай», «Поганий-поганий», «Поки мама палить», «Поки мама на телефоні», «Клізма», «Якщо ти цього не зробиш, дам тобі касторки», «Ось твоє проносне», «Якщо не зробиш цього, то захворієш», «Хай зробить це, як хоче», «Оце славний хлопчик», «Оце славне-е-сенький хлопчик», «Поки ти це робитимеш, я співатиму». На цьому етапі частіше зустрічаються протоколи за участю трьох гравців, зокрема такі: «Я казала тобі, що він не готовий», «Не дозволяй, щоб це зійшло йому з рук», «Я змушу його це зробити», «Спробуй», «Ти його турбуєш», «Чому б тобі... Так, але», «Так, у нього точно цей період». Може почати з'являтися Привид у ванній, який одного дня стане Привидом у спальні: «Доктор Спок каже», «Тессі привчила своїх на той момент» і «Сестра Мері була сама». Пізніше вони перетворюються на: «Фройд каже», «У Ненсі це завжди є», «У Гелен це щоночі

трапляється».

Уже можна приблизно передбачити, хто буде переможцем, а хто – невдахою. «Ну хіба він (вона) не милий(а)?» за два роки зміцнюється сценою «Оце славний хлопчик» і зазвичай впливатиме на дитину краще, ніж «Чому він (вона) хвилюється?»; так само і «Колискова», спочатку під час годування, а потім у ванній, імовірно, подолає «Поки мама палить». Вже прищеплюється відчуття того, що «все гаразд» чи «не все гаразд», що відокремлює нинішніх та майбутніх принців від нинішніх і майбутніх жаб, і утворюються кілька типів жаб та принців (леді, принцес-пастушок і принцес). «Ну хіба він (вона) не милий(а)?», Вічний Принц із успішним сценарієм часто, але не завжди є первістком. Умовний Принц – «Іди глянь, який(а) він (вона) милий(а)» або «Поспішай» – наприклад, може залишатися принцом, доки він (чи вона) залишається милим або поспішає. Умовні Жаби – «Хто кусається», «Поганий-поганий» бо «Він (вона) зблід(ла), треба проносе» – можуть перестати бути жабами, якщо не кусатимуться чи не будуть блідими; Приречені Жаби, з іншого боку, навряд чи можуть комусь сподобатися. Зворушливими є жаби, які намагаються не турбуватися «Поки мама палить» або «Тримає келих». Лише нещастя може перетворити Вічних Принців на жаб, а Приречені Жаби можуть перетворитися на принців лише завдяки диву.

Б. Переконавання та рішення

Під ту пору, коли батьки починають казати: «Думаю, краще я тебе підвезу, дороженький» або «Підніми свою дупу з ліжка» чи навіть «Я тобі мізки виб'ю, якщо ти цього не зробиш», дитина вже має певні переконання щодо себе та свого оточення, особливо щодо батьків. Ці переконання щонайчастіше залишаються з нею все життя, і їх можна представити в такому вигляді: 1) «Зі мною все гаразд» або 2) «Зі мною не все гаразд»; 3) «З тобою все гаразд» або 4) «З тобою не все гаразд». На підставі цього людина може ухвалювати певні життєві рішення. «Світ чудовий, одного дня я зроблю його ліпшим» – за допомогою науки, служіння, поезії й музики. «Світ поганий, одного дня я накладу на себе руки» – або вб'ю когось іншого, з'їду з глузду чи замкнуся в собі. Можливо, це посередній світ, де ви робите те, що мусите робити, і в перерві між цим маєте задоволення; або жорстокий світ, де ви робите добро, вдягнувши білий комірець і перебираючи чужі документи; або скрушений світ, де ви волочите ноги, згинаєтесь або домовляєтесь, чи протискаєтесь вперед і боретесь за життя; або безрадісний світ, де ви сидите у барі, на щось сподіваючись; або світ, де всі старання марні й ви здалися.

В. Позиції – Займенники

Незалежно від того, яким є рішення, його можна виправдати, зайнявши позицію на основі глибоко вкорінених переконань – позицію, що передбачає погляд на світ і всіх людей у ньому, які є або друзями, або ворогами: «Я вб'ю себе, бо це нікчемний світ, де ні я, ні інші не є добрими, і мої друзі не кращі за ворогів». Позиційною мовою це означає: «Зі мною не все гаразд, з тобою не все гаразд, з ними не все гаразд. Хто б не вбив себе за таких умов?» Це самогубство через

даремність зусиль. З іншого боку, позиція «Я вб'ю себе, бо зі мною не все гаразд, а з іншими все гаразд» – то є меланхолійне самогубство. (Слово «самогубство» в цьому випадку може означати що завгодно – від стрибка з мосту й автокатастрофи і до переїдання та алкоголізму.) Або «Я вб'ю їх чи вижену, бо зі мною все гаразд, а з ними – ні». Або «Якщо з нами все гаразд і з вами теж, то закінчімо справу й ходімо розважимося».

«Але, – каже хтось інший, – Я знаю, що в нас усе гаразд, але в тих інших – інакше». «Добре, тоді в мене усе гаразд, у тебе теж, а в них – ні, тож зараз закінчімо справу і пізніше навідаймося до них». Дитячою мовою це перекладається: «Ми йдемо бавитися в доньки-матері, але тобі з нами грати не можна», що у найбільш радикальній формі та з більш складним обладнанням у старшому віці можуть уміло використовувати в концентраційному таборі.

Найпростішими є позиції за участю двох гравців – Ти і Я: вони походять від переконань, які дитина всмокотала з молоком матері. Умовно позначмо відчуття «зі мною все гаразд» як +, а «зі мною не все гаразд» як –. Тоді переконання матимуть вигляд: Я+ або Я–; Ти+ або Ти–. Усі можливі з ними комбінації утворюють чотири чільні позиції, з яких починаються ігри та сценарії і які програмує людину так, щоб вона мала що сказати після привітання.

1. «Я+, Ти+». Це «здорова» позиція (або, під час лікування, позиція «видужання»), найкраща для гідного життя, позиція справжніх героїв і князів, героїнь і принцес. Люди на інших позиціях більшою чи меншою мірою схилиються до жаб, мають чорну смугу, закладену батьками, яка знову й знову тягтиме їх назад, якщо вони її не подолають; у надзвичайних випадках вони марнуватимуть свої сили, якщо їх не врятує диво, тобто психіатричне або самолікування. Позиція «Я+, Ти+» – це те, що хіпі намагалися сказати поліціянтові, даруючи йому квіти. Проте завжди існує сумнів, чи є Я+ щирим, чи це просто благочестива надія, а також чи прийме поліціант знак +, чи волітиме бути – в цьому конкретному епізоді. «Я+, Ти+» – це те, до чого людина або дозріває в дитинстві, або мусить дізнатися через тяжку працю пізніше; цієї позиції годі досягти просто завдяки силі волі.

2. «Я+, Ти–». Я принц, ти жаба. Це позиція «позбавлення». Це люди, для яких вишукування вад є розвагою, грою чи смертельною процедурою. Це ті, хто глузує зі своїх чоловіків або дружин, відправляє дітей до колонії для неповнолітніх, кидає друзів і звільняє підлеглих. Вони починають хрестові походи та іноді війни, а у групах працюють, шукаючи провини у вигляді реальних чи уявних ворогів або людей нижчого ґатунку. Це «зарозуміла» позиція; у найгіршому випадку її посідає вбивця, у найкращому – набридлива людина, яка пхає носа в чужі справи і вважає за свій обов'язок допомагати іншим там, де її підтримка є небажаною. Але здебільшого це позиція пересічності і, з клінічного погляду, вона є параноїдальною.

3. «Я–, Ти+». З психологічного погляду, це «депресивна» позиція, а з політичного та соціального, – самоприниження, що передається дітям. Із професійного погляду, вона призводить до того, що люди живуть заради великої та малої протекції, використовуючи її з метою помститися й відчуваючи бридке задоволення від того, що змушують інших платити якомога більше за свій «щасливий квиток». До цієї категорії належать меланхолічні самогубства; невдахи, які називають себе гравцями, люди, що позбуваються себе, а не інших, усамітнюючись у темних мебльованих кімнатах і каньйонах або потрапляючи до в'язниці чи божевільні. Це позиція «якби–ж–тільки–є» або «мені–слід–було–берів».

4. «Я–, Ти–». Це позиція «безнадійності»: «Чому б не накласти на себе руки або

чому б не схибнутися». З клінічної позиції, це шизоїдна чи шизофренічна особистість[59 - Дивіться: Berne, E. 'Classification of Positions.' Transactional Analysis Bulletin 1:23, July 1962, and Principles of Group Treatment. Loc. cit., pp. 269–277. Порівняйте з: Harris, T. I'm OK – You're OK, A Practical Guide to Transactional Analysis. Harper & Row, New York, 1969. Утім, Гарріс нумерує позиції по-іншому. Наша 1-ша позиція є в нього 4-ю, 2-га – 3-ю, 3-я – 1-ю, а 4-а – 2-ю: 4–3–1–2.].

Ці позиції є універсальними для всього людства, бо всі люди годуються від грудей матері або з пляшечок і саме звідти отримують це послання, яке пізніше посилюється, коли людина навчається правил поведінки, – неважливо, джунглі це, нетрі, кооперативний будинок чи садиба, що дісталась у спадок від предків. Навіть у маленьких неписьменних спільнотах, які антропологи вивчають заради їхніх «культур», де всі виховуються за тими самими давніми правилами, є досить індивідуальних відмінностей між матерями (й батьками), які дають стандартні плоди. Переможцями можна назвати вождів і знахарів, впливових багатіїв та капіталістів, які володіють тисячею голів худоби або чиї статки вимірюються в сто тисяч коренеплодів ямсу. Невдах можна знайти у психіатричних лікарнях Папеете, Порт-Морсбі й Дакара або, можливо, у в'язниці Ії Величності в Суві. У кожній із цих позицій вже закладено власний тип сценарію та його закінчення. Навіть у цій країні, де існує десять тисяч «культур», є лише кілька варіантів закінчення, і жоден з них не відрізняється від тих, що існують в інших країнах.

Через те, що кожна людина є продуктом мільйонів моментів, тисячі станів душі, сотні пригод і зазвичай двох різних батьків, ретельне вивчення її позиції виявить безліч труднощів та очевидних суперечностей. А втім, звичайно можна виявити одну основну позицію, щирі або нещирі, жорстку чи нестабільну, на якій тримається її життя і на ґрунті якої розвиваються її ігри та сценарії. Це необхідно для того, щоб людина могла відчувати, що міцно стоїть на ногах; вона не схоче відмовлятися від цієї позиції, бо це все одно що відмовитися від фундаменту власного будинку. Наприклад, жінка, яка вважає дуже значущим те, що вона є бідною, тимчасом як інші багаті («Я–, Вони+»), не відмовиться від цієї думки лише через те, що одержала велику суму грошей. Це не зробить жінку заможною у власних очах; це просто робить її бідною людиною, якій пощастило отримати певні активи. Її однокласниця, яка гадає, що важливо бути багатішою, на протигагу знедоленим біднякам («Я+, Вони–»), не кине своєї позиції, якщо втратить гроші; це не робить її вбогою, а лише багатішою людиною, в якій виникли тимчасові фінансові труднощі.

Ця цілеспрямованість, як ми побачимо пізніше, пояснює те життя, яке веде Попелюшка після того, як вийшла заміж за принца, а також той факт, що люди з першою позицією («Я+, Ти+») стають добрими лідерами, бо навіть у найбільших негараздах вони зберігають універсальну повагу до себе й тих, за кого відповідальні. Таким чином, чотири основні позиції – 1) «Я+, Ти+» (успіх); 2) «Я+, Ти–» (зарозумілість); 3) «Я–, Ти+» (депресивна); 4) «Я–, Ти–» (безнадійність) – зрідка можна змінити лише за рахунок зовнішніх обставин. Стабільні зміни мусять відбуватися зсередини, або спонтанно, або під певним «терапевтичним» впливом – під впливом професійного лікування чи любові, яка є природною психотерапією.

Однак є ті, чиїм переконанням бракує переконливості, тому вони мають вибір і перемикаються між двома позиціями: наприклад, між «Я+, Ти+» або «Я–, Ти–»; або між «Я+, Ти–» та «Я–, Ти+». Такі люди, якщо говорити про їхню позицію, належать до невпевнених або нестабільних особистостей. Безпечними й стабільними є ті, чий

позицію, міцна вона чи жалюгідна, не можна похитнути. Для того щоб позиція мала якусь практичну цінність, вона не має бути переможена змінами настрою та ваганнями невпевненої людини. Транзакційний підхід – виявлення того, що насправді зроблено або сказано у певний момент, – бере це до уваги. Якщо А опівдні поводить себе так, ніби він займає першу позицію («Я+, Ти+»), то ми кажемо, «що А на першій позиції». Якщо о 6-й вечора він поводить себе так, ніби посів третю позицію («Я-, Ти+»), то кажемо: «Опівдні А був на першій позиції, а за обставин о 6-й вечора він – на третій». Із цього ми можемо зробити висновки: 1) А є нестабільним у першій позиції і 2) він має симптоми, що проявляються за певних обставин. Якщо ж він за будь-яких обставин поводить себе так, як людина на першій позиції, то кажемо, що «А є стабільним на першій позиції», з чого ми можемо спрогнозувати, що: 1) А є переможцем; 2) якщо він перебуває на лікуванні, то зараз він видужує; і 3) він є вільним від ігор або принаймні не відчуває непереборного потягу до ігор і має соціальний контроль – можливість вирішувати, хоче він грати чи ні в будь-який момент. Якщо Б за всіх обставин поводить себе так, як людина на четвертій позиції, ми кажемо, що «Б є стабільним на четвертій позиції», і прогнозуємо, що: 1) Б є невдахою; 2) його важко буде вилікувати і 3) він не зможе стриматися та не грати в ігри, які доводитимуть, що життя є марним.

Усе це робиться за допомогою ретельного аналізу транзакцій, у яких беруть участь А і Б.

Створивши прогнози, їх можна легко перевірити за допомогою більшої кількості спостережень. Якщо подальша перевірка їх не підтверджує, то можна зробити висновок про те, що аналіз був неякісним або теорія позицій є хибною і до неї треба внести зміни. Якщо прогнози підтверджуються, це зміцнює теорію. На цей момент її підтримують докази.

Г. Переможці та невдахи

Щоб перевірити прогнози, обов'язково слід визначити успіх, тобто переможців і невдах. Переможцем є той, хто досягає успіху в тому, що, за його словами, збирається зробити. Невдаха – це той, хто не може виконати того, що збирається зробити. Чоловік, який каже: «Я поїду до Ріно[60 - Місто у штаті Невада, США, відоме своїми гральними закладами.] й зіграю», прагне лише поїхати туди і зробити ставку, незалежно від того, виграє він чи програє. Якщо ж він каже: «Я їду до Ріно і цього разу збираюся виграти», тоді він покаже себе переможцем, якщо виграє, і невдахою, якщо програє, – залежно від того, скільки грошей у нього залишиться в кишені, коли він вийде з казино на вулицю. Жінка, яка розлучається, не є невдахою, якщо вона тільки не казала: «Я ніколи не розлучатимуся». Якщо вона заявляла: «Одного дня я кину роботу і більше ніколи не працюватиму», то її аліменти означатимуть, що вона є переможницею, адже досягла того, що збиралася зробити. Оскільки вона не уточнювала, як саме збирається цього досягти, ніхто не може називати її невдахою.

Г. Позиції за участю трьох гравців

Досі ми мали справу лише з позиціями, де беруть участь два гравці: Я і Ти. Але поняття позиції нагадує акордеон і може розширюватися настільки, що охоплює широкий спектр позицій (окрім головних чотирьох), які так само відрізняються одна від одної, як і люди у світі. Отже, якщо перейти до розгляду позицій за участю трьох гравців, то дістанемо такі ось комбінації:

1а. «Я+, Ти+, Вони+». Це позиція демократичної спільноти дружної родини, такий собі ідеал, до якого прагнуть сила-силенна людей, її сформульовано фразою: «Ми всіх любимо».

1б. «Я+, Ти+, Вони-». Це упереджена, снобістська чи бандитська позиція демагога, що формулюється як: «Та кому вони потрібні?»

2а. «Я+, Ти-, Вони+». Це позиція агітатора або опозиціонера, а іноді й місіонерів різного гатунку. «Ви недобрі люди порівняно з он тими, іншими».

2б. «Я+, Ти-, Вони-». Це позиція самотнього, самовдоволеного критика, зарозумілості у чистому вигляді. «Усі мають схилитися переді мною і наслідувати мене такою мірою, якою це можливо для нижчих за мене людей».

3а. «Я-, Ти+, Вони+». Це святий або мазохіст, який сам себе карає; меланхолічна позиція у чистому вигляді. «Я – найнікчемніша людина в цілому світі».

3б. «Я-, Ти+, Вони-». Це рабська позиція людей, які вирішують працювати за винагороду через снобізм, а не через необхідність. «Я принизив себе, і ти добре мене винагородив, не те, що ці уламні люди».

4а. «Я-, Ти-, Вони+». Це позиція рабської заздрості, а часом і політичної дії. «Вони ненавидять нас, бо ми не такі божевільні, як вони».

4б. «Я-, Ти-, Вони-». Це позиція циніків або тих, хто вірить у долю чи первородний гріх. «У нас немає нічого доброго».

Також існують нестабільні позиції за участю трьох гравців; деякі з них є гнучкими і дають шанс іншому. Наприклад:

1? «Я+, Ти+, Вони?». Це евангелістська позиція. «Зі мною і з тобою все гаразд, але ми не знаємо про них, доки вони не продемонструють свої особисті якості чи не приєднаються до нас».

2? «Я+, Ти?, Вони-». Це позиція аристократичного класу. «Більшість людей недобрі, але щодо тебе я почекаю, доки ти себе покажеш».

Таким чином, маємо чотири позиції з двома гравцями і вісім із трьома, загалом дванадцять, із математичною ймовірністю аналогічної кількості гнучких позицій з одним знаком «?», ще шість із двома знаками «?» («Я+, Ти?, Вони?») й одну з трьома знаками «?» – остання стосується людини, яка відчуває, що їй важко визначити свої взаємини з іншими. Загалом це дає 31 можливий тип – достатньо, щоб зробити життя цікавим. Це розмаїття стає ще більшим, коли ми починаємо розглядати значення знаків «+» та «-», що, як ми вже пам'ятаємо, означають «усе

гаразд» і «не все гаразд». Тут ми відразу ж стикаємося з парами прикметників «добрий–поганий», якими або комбінаціями, які підкреслювалися в сім’ї та які наповнюють формули, надаючи їм реального змісту.

Д. Позиції – Твердження

Найпростішими позиціями і водночас найскладнішими для взаємодії та найнебезпечнішими для суспільства є ті, що ґрунтуються на парі прикметників «добрий–поганий»: «чорний–білий», «багатий–бідний», «християнський–язичницький», «кмітливий–дурний», «єврейський–арійський», «чесний–нечесний». Кожну з цих пар можна класифікувати за чотирма способами, і будь-який з них може підкреслюватися в родині та встановлюватися на все життя завдяки навчанню у дитинстві. Отже, опозиція «багатий–бідний» ділиться на чотири варіанти, залежно від позицій батьків.

1. Я багатий = Добре, Ти бідний = Погано (Снобістський, зарозумілий)
2. Я багатий = Погано, Ти бідний = Добре (Бунтівний, романтичний) 3. Я бідний = Добре, Ти багатий = Погано (Обурений, революціонер)
4. Я бідний = Погано, Ти багатий = Добре (Снобістський, рабський) (У сім’ях, де гроші не є вирішальним стандартом, пара «багатий–бідний» не є протилежністю, і щойно викладений опис не застосовується.)

Що більше прикметників належить до кожного + та –, то складнішою та гнучкішою стає позиція, і для того щоб безпечно з нею взаємодіяти, треба більше інтелекту й проникливості. Набори прикметників можуть додаватися разом для акцентування чогось («не лише, а й також»), відніматись один від одного для пом’якшення («але, принаймні, він також»), оцінювати справедливність («але який є важливішим?») тощо. Таким чином, для декого з чорних Багатий Нечесний Білий може бути дуже лихим («– – –») порівняно з Багатим Нечесним Чорним («принаймні він чорний – – +»), або Багатим Чесним Білим («принаймні він чесний – + –») або з Бідним Нечесним Білим («принаймні, він бідний, як ми + – –»). Проте в деяких випадках Нечесний Білий може сприйматися гірше за всіх, якщо він бідний, а якщо він багатий, то до нього ставитимуться терпимо. Це трапляється через втручання іншої пари: «уникне покарання +» і «неминуче покарання –». У цьому випадку Бідний Нечесний Білий дістає – – –, тимчасом як Багатий Нечесний Білий + – –. В інших випадках може існувати умова, коли Багатий Білий (Фінансова Компанія) може бути добрим, якщо не починає хитрувати, а потім зсувається до поганого (+ + + ? + + –).

Схоже, цей конкретний добір займенників – Я, Ти та Вони, + або –, визначає остаточну долю людини, зокрема кінець її сценарію, незалежно від того, які прикметники та твердження вона вживає для + або –. Таким чином, «Я+, Ти–, Вони–» (26) майже завжди закінчуватиме своє життя на самоті – можливо, у скиті, в’язниці, психіатричній лікарні або морзі, незалежно від того, до чого він чи вона ставиться зарозуміло: до релігії, грошей, раси, статі тощо, а тимчасом людина з позицією «Я–, Ти+, Вони+» (3а) майже завжди закінчуватиме відчуттям нікчемності й, можливо, потягом до суїциду незалежно від того, які конкретні якості вона вважає за негідні. Отже, займенники визначають, яким буде закінчення

сценарію, хто буде переможцем, а хто – невдахою. Твердження визначають тему сценарію, його життєвий стиль: релігія, гроші, раса, стать, але не мають жодного стосунку до його результату.

Слід визнати, що 6-річна дитина ще не здатна нічого з цього зрозуміти, принаймні, з того погляду, якою мірою це стосується її самої. «Мама каже, що мені не можна з тобою гратися, бо ти (брудний, грубий, поганий, католик, єврей, італієць, ірландець тощо)» – ця фраза є лише проявом позиції «Я+, Ти-». «Я гратимуся з тобою, але з ним ні, бо він обманює» – це позиція «Я+, Ти+, Він-», на яку вигнанець відповідає: «Я з вами, хлопці, не гратимуся, бо ви мамі», що дорівнює «Я+, Ти-, Він-». Це складно зрозуміти, попри те що більшість людей мають у своїй позиції знак «-», але саме це визначає ключовий принцип позицій: єдині речі, які беруться до уваги, – це займенники та знаки (+ чи -); твердження або прикметники вживають лише для того, щоб зручніше структурувати час. Твердження просто дають людям те, що вони кажуть після привітання, але не мають стосунку до того, що станеться, до того, як добре чи погано розгортатиметься їхнє життя або якою буде їхня остаточна винагорода.

Наприклад, багато людей не можуть уторопати, яким чином безліч ревних нацистів-поліцаїв у Східній Німеччині стали так само заповзятими комуністами, бо ці дві ідеології здаються прямо протилежними. Але все, що було протилежним, – то прикметники. Позиція нациста була «Я+ (нацист), Він- (зрадник)», отже, його треба вбити. Позиція комуніста була «Я+ (комуніст), Він- (зрадник)», отже, його треба вбити. В обох випадках позиція та сама, хоча твердження є протилежними: «Я+, Він-», отже, його треба вбити. Правило полягає в тому, що зміна тверджень, хоч би якою вона була радикальною, не переінакшує позицію або сценарій: в обох випадках ця особа закінчить як убивця, і саме це є для неї важливим, а не те, яких людей вона вбиває. З цієї причини для фанатика немає нічого легшого, ніж за належного керівництва перейти на інший бік.

Цей приклад також є наочною ілюстрацією того, що позиції важать у повсякденній соціальній взаємодії. Перша річ, яку люди відчують в іншій особі, – це її позиція, і тут подібне здебільшого притягує подібне. Люди, які мають добру думку про себе і світ (+ +), зазвичай воліють бути з подібними до себе, ніж із людьми, що нарікатимуть. Люди, які почуваються вищими (+-), також полюбляють об'єднуватись у клуби та організації. І якщо страждання любить компанію, то люди, які почуваються меншовартісними (- +), також збиратимуться гуртом, зазвичай у поганеньких барах. Ті, хто почувається безнадійно (- -), збиратимуться в кав'ярнях чи на вулиці, щоб поглузувати з ситної їжі. У західних країнах одяг указує на позицію ще чіткіше, ніж становище в суспільстві. + + вдягається охайно, але не яскраво; + - любить уніформи, прикраси, коштовності й індивідуальний дизайн, що дає йому (їй) змогу хизуватися своєю вищістю; - + кепсько або недбало вдягнений, але не обов'язково по-нехлюйському, або може носити «неповноцінну» уніформу; водночас - - схильний вбиратись у стилі «та йдіть ви всі», що демонструє його чи її зневагу до одягу і всього, що він означає. Шизофренічний стиль одягу, що сполучає обшарпаність з елегантністю, незграбний одяг з таким, що обтискає фігуру, багряний із сірим, стоптани черевики з діамантовою каблучкою, потрапляє до цієї категорії.

Ми вже згадували про впертість, із якою люди чіпляються за свої позиції, коли змінюються обставини, – багата жінка, яка не стає бідною, втративши гроші, а залишається заможною людиною, що має фінансові труднощі; або ще пікантніший випадок – бідна дівчина, яка отримує купу грошей, але від того не стає багатшою. Ця стабільність позиції може проявлятися у повсякденному житті в такий спосіб,

що викликає роздратування або спантеличує: «Я добра людина (попри те, що кою лихо)». Хто має цю позицію, той очікує, що до нього весь час ставитимуться як до доброї людини, і відчуває образу, спостерігши протилежне ставлення.

Це поширене джерело подружніх сварок. Тому Марті Коллінз наполягає на тому, що є гарним чоловіком, не зважаючи на те, що лупцює свою дружину щосуботи, коли напивається. І що вражає ще більше, його дружина Скотті підтримує його, висловлюючи славнозвісний протест: «Як можна ображатися на чоловіка, що надсилав тобі квіти на Різдво?» З іншого боку, Скотті твердо переконана: вона є абсолютно чесною людиною, попри те, що сама відверто бреше і краде гроші з чоловікового гаманця. І він підтримує її позицію впродовж тижня. Лише в суботу ввечері вона називає його ледарем, а він її – брехухою. Оскільки шлюб ґрунтується на двосторонній домовленості не помічати розбіжностей, кожна зі сторін обурюється, коли виникають порушення, і якщо загроза позиції «все гаразд» буде занадто великою, все закінчиться розлученням. Розлучення відбувається, коли: 1) хтось із подружжя вже не може терпіти те, що з нього чи з неї зривають маску, або 2) коли інший вже не може терпіти нахабної брехні, яка необхідна для того, щоб уникнути викриття.

Е. Вибір сценарію

Наступний крок у створенні сценарію – знайти сюжет з оптимальним фіналом і відповісти на запитання: «Що станеться з таким, як я?» Завдяки навчанню з боку інших, дитина знає, ким вона планує бути – переможцем чи невдахою, – як вона має ставитися до інших людей і як люди будуть ставитися до неї та що мається на увазі під фразою «такий, як я». Рано чи пізно вона почує розповідь про «такого, як я», і це підкаже їй, куди дитина прямує. Це може бути оповідка, прочитана мамою, історія про африканку Ненсі, розказана бабусею, або легенда про вуличну банду, яку вона почує десь на розі. Але щоразу, як чує цю історію, вона розуміє її і каже: «Це я!» Потім ця історія стане сценарієм тієї особи й вона проведе решту свого життя, намагаючись змусити історію стати реальністю.

Таким чином, на підставі раннього досвіду годуванням груддю чи з пляшечки, у ванній чи вбиральні на подвір'ї, у спальні, кухні та вітальні, дитина здобуває свої переконання, ухвалює рішення і посідає свою позицію. Відтак з почутого та прочитаного вона обирає прогноз і план: як вона рухатиметься до того, щоб стати переможцем чи невдахою, на яких підставах і якою буде винагорода; і це є першою чіткою версією її життєвого сценарію. Тепер ми готові розглянути різноманітні сили й елементи, з яких складається сценарій. Щоб досягти своєї мети, людина повинна мати сценарний апарат.

Розділ 6

Пластичні роки

А. Батьківське програмування

На той момент, коли типовій людській істоті виповнилося шість років, вона вже залишила дитячий садок і її витрутили у більш суперницький світ першого класу. Тут їй доведеться самотійно налагоджувати стосунки з учителями й іншими хлопчиками та дівчатками. На щастя, під ту пору це вже не безпомічне дитя, виштовхнуте у світ, якого воно не створювало. З маленького передмістя свого будинку, він чи вона входить до великого міста галасливої школи з цілим набором соціальних реакцій, які дитина готова запропонувати людям навколо себе. Розум дитини вже виробив власні способи побудувати стосунки або принаймні вижити, і її життєвий план вже складено. Про це було добре відомо священикам та вчителям середньовіччя, які казали: «Віддайте мені дитину на виховання, поки їй не виповнилося шість років, а потім можете її забирати». Досвідчений вихователь дитсадка може навіть передбачити, яким буде результат і як складеться життя дитини: буде вона щасливою чи нещасливою, переможцем або невдахою.

Таким чином, комедія чи трагедія кожного людського життя полягає в тому, що його планує шибеник дошкільного віку, який має дуже обмежені знання про світ і його особливості, та серце його наповнене здебільшого тим, що поклали туди батьки. А проте саме ця диво-дитина визначає, що у довготерміновій перспективі станеться з королями та селянами, повіями й королевами. Вона ще не вміє відрізняти факти від ілюзій, і більшість щоденних подій сприймаються нею спотворено. Їй кажуть, що якщо займатися сексом до шлюбу, то її покарають, а якщо після, то ні. Вона вважає, буцімто сонце заходить, і лише через десять або сорок років виявляє, що втікає від сонця; та плутає свій живіт зі шлунком. Вона занадто молода, щоб ухвалювати рішення, які виходять за межі того, що вона хоче на вечерю, але саме вона є Імператором Життя, що вирішує, яким буде кінець кожної людини.

План, що його вона складає на вічне майбуття, прив'язаний до сімейних деталей. Деякі з найбільш важливих подробиць можна виявити дуже швидко – можливо, навіть під час першої бесіди, запитавши: «Що розповідали вам ваші батьки, коли ви були зовсім маленьким(ою)?», або «Що розповідали вам ваші батьки про життя, коли ви були маленьким(ою)?», або «Що казали ваші батьки, коли сердилися на вас?» Часто відповідь не звучатиме, як вказівка, але якщо трохи помислити по-марсіанському, її можна сформулювати в такому вигляді.

Приміром, багато навчальних гасел, про які згадувалося в розділі 5, насправді є батьківськими наказами. Наприклад, «Публічний виступ» є, по суті, наказом справити враження. Дитина швидко дізнається про це, помічаючи задоволення своєї матері, коли вона це робить, і розчарування, коли їй це не вдається. Так само «Іди глянь, який(а) він (вона) милий(а)» означає «Покажи нам гарну виставу!» «Поспішай» і «Будеш тут сидіти, доки не зробиш» є негативними наказами чи заборонами: «Не змушуй мене чекати!» «Хай не квапиться», навпаки, являє собою ліцензію на дозвіл. Дитина розуміє ці відмінності спочатку з реакцій батьків, а пізніше, коли вже має словниковий запас, – із їхніх справжніх слів.

Дитина народжується вільною, але швидко навчається іншого. Протягом перших двох років життя її програмує здебільшого мати. Ця установка формує первинний кістяк або зачаток її сценарію, «первинний протокол», що спочатку стосується того, ковтати чи бути проковтнутим, а потім, коли дитина вже має зуби, – рвати чи бути розірваним. Як казав Гете, це означає бути молотом чи ковадлом, це найбільш

примітивні версії переможців та невдах, як це видно з грецьких міфів і первісних ритуалів, де дітей поїдають, а кістки поета лежать розкидані по землі. Навіть у дитячих яслах уже видно, хто кого контролює – мати дитину чи навпаки. Раніше чи пізніше ця ситуація може змінитися, але в миті стресу й роздратування може бути чутно відлуння того, що було раніше. Та обмаль людей здатні пам'ятати щось із цього періоду, який у багатьох випадках є найважливішим, тому його доводиться реконструювати за допомогою батьків, родичів, няньок та педіатрів, припущень, зроблених на підставі снів і, можливо, сімейного альбому.

У період від двох до шести років ця підвалина твердішає, бо майже кожен пам'ятає кілька транзакцій, інцидентів або вражень із цієї фази розвитку сценарію, яка відбувається паралельно з розвитком Едіпового комплексу і є щільно з ним пов'язаною. Фактично після відлучення дитини від грудей і привчання її до горщика найбільш універсальними вказівками у світі та найтривалішими за впливом є ті, що пов'язані з сексуальністю й агресією. Організм і вид виживають за допомогою схем, що були побудовані шляхом природного відбору. Оскільки годування, секс і боротьба вимагають присутності іншої особи, вони є «соціальними» діями. Ці мотиви дають людині характер або якість: жадібність, маскулінність і фемінність, а також агресивність. Також є вбудовані схеми, що пом'якшують такі мотиви. Вони породжують протилежні тенденції: відмову, стриманість та обмеження. Ці якості дають людям змогу принаймні частину часу перебувати разом у достатньому спокої і влаштовувати відносно тиху конкуренцію замість абсолютного й безперервного бедламу грабіжництва, злягання та боротьби. І якимось незрозумілим чином до цієї системи соціалізації додається відокремлення, а схеми, що його контролюють, надають йому впорядкованості.

Батьківське програмування визначає, як і коли проявляються мотиви і яким чином накладаються обмеження. Для цього використовуються вже вбудовані схеми, які діють у певний спосіб, щоб дістати конкретні результати або виграші. Внаслідок цього програмування з'являються нові якості, що є компромісом між мотивами та контролем. Із жадібності й відмови постає терпіння; з чоловічності або жіночності та стриманості утворюються маскулінність і фемінність; боротьба та обмеження утворюють практичність, а безладність і впорядкованість породжують акуратність. Усіх цих якостей – терпіння, маскулінності й фемінності, практичності й акуратності – діти навчаються від батьків, і вони закладаються у пластичний період між 2 та 6 роками.

З фізіологічного погляду програмування – полегша, створення шляху меншого опору. Це означає, що певний стимул з великою мірою ймовірності викличе вже закладену реакцію. Феноменологічно батьківське програмування означає, що реакцію визначають батьківські вказівки, раніше записані звуковими доріжками, чиї голоси можна почути, уважно прислухаючись до того, що коїться в голові.

Б. Марсіанське мислення

Коли батьки втручаються або намагаються вплинути на вільне вираження своїх дітей, їхні дії по-різному тлумачаться батьками, спостерігачами й самою дитиною. Фактично є п'ять різних поглядів. 1) Те, що має на увазі один з батьків. 2) Те, що він має на увазі, на думку наївного спостерігача. 3) Буквальне значення того, що він сказав. 4) Що «насправді» мав на увазі один з батьків. 5) Висновок, який

зробила з цього дитина. Перші два є «традиційними», або «земними», а останні три – «справжніми», чи «марсіанськими».

БУЧ

Розгляньмо приклад старшокласника, який сильно пив. У віці шести років мати спіймала його на тому, що він нюхав пляшку з віскі, і сказала: «Ти ще замалий, щоб пити віскі».

1) Що хотіла сказати мати: «Я не хочу, щоб мій син пив віскі». 2) Наївний спостерігач, його дядько, погодився: «Звичайно ж, вона не хоче, щоб малий пив віскі. Жодна притомна мати цього не хотіла б». 3) Що вона сказала насправді: «Ти ще замалий, щоб пити віскі». 4) Ось що вона фактично мала на увазі: «Пити віскі – це чоловіча справа, а ти ще хлопчик». 5) Який висновок зробив із цього Буч: «Коли настане час довести, що ти чоловік, тобі доведеться пити віскі».

Отже, для землянина докір матері звучав як «здоровий глузд». Але діти мислять по-марсіанському, аж доки батьки не відіб'ють у них це бажання. Ось чому їхні незіпсовані думки здаються свіжими та новими. Завдання дитини полягає в тому, щоб виявити, що насправді мають на увазі її батьки. Це допомагає підтримувати їхню любов, або хоча б їхній захист, або, у тяжких випадках, просто вижити. Та поза цим вона любить своїх батьків і головною метою в її житті є давати їм задоволення (якщо вони це дозволятимуть), і для того, щоб це зробити, вона мусить знати, чого вони насправді хочуть.

Тому з кожної їхньої вказівки вона непрямим чином намагається витягнути імперативну сутність, або марсіанське ядро. У такий спосіб вона розробляє свій життєвий план. Коти та голуби теж можуть так чинити, хоча це забирає в них більше часу. Це називається програмуванням, оскільки наслідки вказівок, імовірно, будуть постійними. Для дитини бажання батьків є наказом, і залишатиметься таким решту її життя, доки не відбудеться якогось різкого повороту. Лише важке випробування (війна, в'язниця) або екстаз (навернення, любов) можуть швидко звільнити її, тимчасом як життєвий досвід або психотерапія можуть зробити це повільніше. Смерть батьків не завжди знімає це закляття; у більшості випадків вона лише робить його більш обов'язковим. Якщо власна дитина є радше прирученою, ніж вільною, то хай якими нікчемними є вимоги Батька, особа, що «рухає сценарій», виконуватиме їх, і незалежно від того, які жертви вимагатимуться, той, що «керує сценарієм», принесе їх. Паралель із сутенером і повією є приголомшливою. Вона радше терпітиме експлуатацію та страждання від нього, але матиме максимум задоволення, ніж ризикне вирушити у невідомий світ без його захисту.

Марсіанин сприймає слова буквально, згідно з їхніми наслідками, і судить про людей не за їхніми очевидними намірами, а за «остаточним проявом». Таким чином, багато випадків пристойного батьківського покровительства насправді виявляються непристойними завданнями. Хлопцеві-підлітку не щастило з машиною і він час від часу приносив рахунки за ремонт, що засмучувало його батька. «Добрий» батько вряди-годи спілкувався з ним на цю тему і якимось поблажливо пробурчав: «Ну, це важкувато для мене, але не надто переймайся». Цю елегантну щедрість син сприйняв буквально: «Тобі таки варто потурбуватися». Та коли хлопець казав, що він хвилювався або зробив щось незвичайне, щоб спробувати якимось покращити ситуацію, батько міг дорікнути йому, сказавши: «Я ж говорив тобі, не треба аж так перейматися». Марсіанський переклад цього «милого» ставлення «Не надто

переймайся!» звучить таким чином: «І далі переймайся, доки я можу тобі сказати, що ти занадто сильно хвилюєшся».

Ще драматичніший приклад – офіціантка, яка майстерно маневрувала між столиками та метушливим натовпом у гамірному переповненому ресторані, тримаючи в руках тарілки з гарячими стравами. Її впевненість викликала захват і в адміністрації, і у клієнтів. Потім одного дня туди прийшли батьки – попоїсти й теж помилуватися нею. Коли вона проходила повз їхній стіл зі своїм звичним вантажем, її надмірно стурбована мати вигукнула: «Обережніше!» І вперше за свою кар'єру дівчина... Ну, навіть найбільш земний читач може закінчити цю історію без перекладу. Коротко кажучи, «Обережніше!» дуже часто означає: «Припустися помилки, щоб я сказала тобі, аби ти була обережною», а це і є кінцевим проявом. «Обережніше, ха-ха!» – це навіть більше нагадує провокацію. Як пряма Доросла вказівка, фраза «Обережніше!» можливо, й має якусь цінність, але надмірна Батьківська стурбованість або Дитячий сміх надають їй зовсім іншого змісту.

У випадку з Бучем фраза «Ти замалий, щоб випивати!», що прозвучала від матері, яка й сама пила, означала «Поквапся й починай пити, щоб я могла заперечувати», і була кінцевим проявом цього маневру. Буч розумів, що йому випаде робити це рано чи пізно, якщо він хоче домогтися вимушеної уваги матері – цього вбогого замітника любові. Її бажання, як він його витлумачив, стало його місією. Перед ним був гарний приклад у вигляді батька, який гарував на роботі, а у вихідні був п'яний, як чіп. У шістнадцять років Буч вже регулярно випивав. Коли йому було сімнадцять, його дядько всадив його за стіл, поставив пляшку віскі та промовив: «Бучу, я навчу тебе, як треба пити».

Батько казав йому зі зневажливою посмішкою: «Ти такий тупий». Це було єдине, що казав йому батько, тож Буч рано зрозумів, що треба поводитись як дурень, це ще один приклад значення марсіанського мислення, бо його батько дав зрозуміти, що «розумників» у домі не терпітиме. Фактично він говорив таке: «Краще тобі поводитися, немов дурень, поки я поруч», і Буч це розумів. Ось вам і марсіанин.

Багато дітей виховуються в сім'ях, де батько тяжко працює і сильно п'є. Важка праця є такою собі рекомендацією, як заповнювати час між випивками. Утім, пияцтво може заважати роботі і є прокляттям робітничого класу. З іншого боку, праця теж заважає пияцтву і є прокляттям для пияків. Пияцтво та робота не узгоджуються одне з одним. Якщо пияцтво є частиною життєвого плану або сценарію, то робота виступає контрсценарієм.

Сценарні вказівки Буча показано у «сценарній матриці»[61 - Сценарна матриця вперше була описана Клодом М. Штайнером (Claude M. Steiner). Дивіться його статтю «Сценарій і контрсценарій» ('Script and Counterscript.' Transactional Analysis Bulletin 5:133–135, April 1966.) («Контрсценарій» – це його термін для нашого «антисценарію»). Також дивіться: С. М. Games Alcoholics Play. Grove Press, New York, 1972.] на рисунку 6. Угорі роздратований Батько всередині його батька каже: «Будь чоловіком, але не будь розумником», тимчасом як унизу його глузлива Дитина каже: «Поводься як дурень, ха-ха». Нагорі Дорослий усередині матері, який сліпо любить, каже: «Будь чоловіком, але поки що ти ще замалий», а натомість унизу її Дитина підбурює його: «Не будь мамієм, випий». Посередині Дорослий його батька за допомогою дядька показує йому, як правильно пити.

В. Маленький адвокат

Марсіанське мислення дозволяє дитині з'ясувати, чого «насправді» хочуть батьки, тобто на що вони будуть позитивніше реагувати. Застосовуючи його на практиці, вона забезпечує собі виживання і висловлює свою любов до них. У такий спосіб вона створює Я-стан, відомий як Адаптована Дитина. Адаптована Дитина прагне й відчуває потребу діяти у прийнятний спосіб, уникаючи неадаптивної поведінки чи навіть неадаптивних почуттів, які дадуть їй менше, ніж найкращі реакції тих, хто її оточує. Тим часом її відверту або Природну Дитину слід тримати в покорі. Рівновага між цими двома формами поведінки підтримується Дорослим у дитині (Ддит на рисунку 7), що мусить поводитись як надзвичайно швидкий комп'ютер, аби вирішити, що є необхідним і дозволеним щохвилини у кожній ситуації. Цей Дорослий стає дуже вправним, з'ясовуючи, що люди хочуть або будуть терпіти чи, в гіршому випадку, що викличе в них найбільше хвилювання і гнів, або, можливо, почуття провини, безпорадності, страху чи образи. Таким чином, цей Дорослий у дитині є проникливим і сприйнятливим дослідником людської природи, і тому його називають Професором. Насправді він знається на практичній психології та психіатрії краще за будь-якого дорослого професора, незважаючи на те, що після багатьох років навчання й досвіду дорослий професор може знати 33 відсотки того, що знав у віці 4 років.

Рисунок 6

Навчившись марсіанського мислення і маючи нормальну Адаптовану Дитину, Професор звертає свою увагу на законне мислення, щоб знайти для Природної Дитини більше способів проявити себе. Законне мислення починає розвиватись у пластичні роки, але найповнішого розвитку досягає в пізньому дитинстві, і за умови заохочення батьками може зберігатись у зрілості, породжуючи адвокатів. На професійному жаргоні законне мислення називається вивертами. Особливо поширене воно в особистій сексуальній етиці. Так, дівчина, якій батьки наказали не втрачати цноту, може вдаватися до взаємної мастурбації, до феліації або безлічі інших сексуальних дій, що дають їй нагоду дотримуватися букви батьківського закону, хоча вона, можливо, і розуміє, що «насправді» мали на увазі її батьки, звелівши не кохатися. Якщо ж батьки застерігали її від «сексу», то вона може мати статевий акт без оргазму. Цей класичний сексуальний виверт практикували повії Парижа на початку цього століття[62 - Йдеться про XX століття.]. (Можливо, практикується й досі, наскільки мені відомо.) Коли вони приходили на сповідь, їхнє заняття виправдовували на тій підставі, що це була робота, за умови, що повії не відчували збудження. Лише якщо вони відчували від цього задоволення, це трактували як гріх[63 - Philippe, C. L. Bubu of Montparnasse (with preface by T. S. Eliot). Berkeley Publishing Company, New York, 1957.].

Батьки накладають заборону, яка, на їхню думку, має застрахувати їх від таких ситуацій, і при цьому не віддають належне спритності, якої вони самі зазвичай навчають своє потомство. Таким чином, хлопець, якому сказали: «Не тягайся з жінками», може сприйняти це як дозвіл волочитися з іншими хлопцями або, в певних

випадках, з вівцями чи коровами, і, з погляду законного способу мислення, він у безпеці, бо не робить нічого, що йому забороняли старші. Дівчина, якій батьки сказали: «Не дозволяй хлопцям доторкатися до тебе», вирішила: це означає, що торкатися себе цілком нормально. Такий виверт дозволяв їй Адаптованій Дитині відповідати побажанням матері, тимчасом як її Природна Дитина мала задоволення від мастурбації. Хлопець, якому таким чином сказали: «Не розважайся з дівчатами», сприйняв це як дозвіл розважатися з самим собою. Жодна з цих осіб насправді не ламала батьківської заборони. Через те що дитина сприймає такі обмеження як адвокат, шукаючи можливості їх обійти, у сценарному аналізі їх називають юридичним терміном «припис».

Деякі діти полюбляють догоджати батькам і не шукають можливостей для вивертів. Інші знаходять собі цікавіші справи. Але достоту як чимало людей присвячують свої сили питанню, в який спосіб переступити межі, не порушивши при цьому закону, так і багато дітей цікавляться тим, як бути неслухняними, але при цьому насправді не нехтувати батьківські вказівки. В обох випадках цієї спритності їх навчають та заохочують самі батьки, і вона є частиною батьківського програмування. У деяких ситуаціях вона може виникнути внаслідок формування антисценарію, завдяки чому дитині вдається змінити увесь намір сценарію, фактично не порушуючи жодного з початкових його напрямків.

Г. Сценарний апарат

Транзакційні аналітики не починали з ідеї, що життєві плани людей побудовано як міфи та казки. Вони просто помітили, що остаточно доля людини, схоже, радше визначається рішеннями, прийнятими в дитинстві, ніж плануванням у дорослому віці. Незалежно від того, що люди думали або казали про те, як чинитимуть зі своїм життям, ними, здається, рухав якийсь внутрішній потяг, що змушував їх прагнути остаточного виграшу, який часто відрізнявся від того, що вони писали в автобіографіях чи резюме. Багато з тих, хто заявляв, що хоче заробити грошей, втрачали їх, тимчасом як інші навколо них ставали заможними. Ті, хто заявляв, що шукає любові, знаходили ненависть навіть у тих, хто їх любив. Батьки, які заявляли, що зробили все, щоб їхні діти були щасливими, закінчували своє життя як наркомани, в'язні чи самогубці. Люди, які добросовісно вивчали Біблію, скоювали вбивства та гвалтували дітей. Це були суперечності, що існували з самого початку виникнення людської раси; ті, про які співали опери й завдяки яким розпродавалися газети.

Поступово стало зрозуміло, що хоча жодна з цих суперечностей не є логічною для дорослого, вона є логічною для дитячої частини особистості. Це була та частина, яка полюбляла міфи й казки і вірила в те, що колись світ був або міг бути таким. Тому не дивно було виявити, що діти, плануючи власне життя, часто дотримувалися сюжету улюбленої історії. Справжньою несподіванкою було те, що ці плани й далі існували двадцять, сорок або вісімдесят років і в підсумку зазвичай переважували «здоровий глузд». Якщо фахівці простежували їхнє життя до самогубства, автомобільної аварії, ув'язнення чи білої гарячки, аби виявити, що насправді сталось, і при цьому не зважати на «діагноз», то невдовзі з'ясовувалося: майже всі ці наслідки були заплановані ще до шести років[64 - Кілька дюжин сценаріїв докладно розглядалися на семінарі з транзакційного аналізу в Сан-Франциско. Вони й ті сценарії, з якими я зіткнувся у своїй практиці, є тим, із чим я найближче

знайомий. Багато інших сценарних аналітиків приймають наведені тут принципи на підставі власного досвіду, який, можливо, охоплює кілька тисяч випадків у лікарнях, клініках, школах та в'язницях, а також у приватній практиці.]. Ці плани або сценарії мали певні спільні елементи, що формували сценарний апарат. Схоже, той самий апарат працював і в добрих сценаріях: письменників, лідерів, героїв, шанованих предків та людей, що посідали високе становище у своїй професії. Цей апарат має стосунок до того, як структурується життєвий цикл, і виявляється таким самим, як апарат, що з цією самою метою використовували в казках.

У таких історіях програмують велетні й велетки, велетні-людожери та відьми, феї-хресні і вдячні почвари, а також похмурі чарівники обох статей. У реальному житті всі ці ролі грають батьки.

Психотерапевти знають про «погані» сценарії більше, ніж про «добрі», бо вони є драматичнішими, і люди витрачають більше часу, розповідаючи про них. Фройд, наприклад, цитує незліченні історії хвороби невдах, а єдиними триумфаторами в його працях є Мойсей, Леонардо да Вінчі та він сам. Лише нечисленні переможці намагаються розібратись, як вони стали на цей шлях, тимчасом як невдахи дуже часто прагнуть дізнатися, чи можуть вони щось змінити. Тому в наступних розділах ми будемо мати справу насамперед зі сценаріями невдах, де наші знання є доволі точними. Там сценарний апарат складається з ось яких елементів, що перетворюються дитиною на марсіанські накази.

1. Батьки розповідають дитині, як завершити своє життя. Фрази «Забирайся!» та «Щоб ти здох!» є смертельними вирокami. Так само як «Помри багатим». «Ти закінчиш, як твій батько (алкоголік)» – це довічне ув'язнення. Такий наказ називається розв'язкою сценарію або прокляттям.

2. Потім вони віддають дитині нечесний негативний наказ, який втримає її від зняття прокляття: «Не набридай мені!» чи «Не мудруй!» (= «Забирайся!») або «Перестань скаржитися!» (= «Щоб ти здох!») Це сценарний припис або стопор. Приписи віддаються такими Я-станами, як Батько-контролер чи божевільна Дитина.

3. Батьки заохочують поведінку, що призведе до розв'язки: «Випий!» або «Ти ж не збираєшся дозволити, щоб він залишився безкарним!» Це називається сценарною провокацією чи приманкою. Вона походить від зловмисного Я-стану Дитини, або демона, в одному з батьків і зазвичай супроводжується вигукom «ха-ха».

4. Також вони дають дитині настанову вбити час, поки вона чекає на дії. Це робиться у формі моральної заповіді. «Працюй старанно!» може означати: «Увесь тиждень працюй старанно, тоді можеш напитися в суботу ввечері». «Бережи кожную копійку!» може означати: «Бережи кожную копійку, щоб ти міг утратити всі гроші відразу». Це гасло антисценарію, що походить від Я-стану турботливого Батька.

5. Крім того, вони вчать дитину того, що вона має знати в реальному житті, щоб виконати сценарій: як змішувати напої, як вести облік, як обманювати. Це шаблон або програма, одна з форм інструкції Дорослого.

6. Дитина ж, зі свого боку, має спонуки й імпульси, що борються з усім сценарним апаратом, накладеним на неї батьками. «Постукай у двері» (на противагу «Забирайся»), «Поводься розумно», «Відпочинь» (на противагу «Працюй старанно!»), «Витраť усе зараз!» (на противагу «Бережи кожную копійку»), «Зроби все навпаки». Вони називаються сценарними імпульсами чи демоном.

7. Одним зі способів зняти прокляття є кудись заховатися. «Ти зможеш досягти успіху після того, як тобі виповниться сорок». Ця фраза, що знімає прокляття, називається антисценарієм або внутрішнім звільненням. Утім, часто єдиним антисценарієм є смерть. «Ти матимеш свою винагороду на небесах».

Той самий апарат для структурування часу виявлено в міфах і казках. Розв'язка чи прокляття – «Забирайся!» (Гензель та Гретель) або «Щоб ти здох!» (Білосніжка і Спляча Красуня). Припис або стопор: «Не будь занадто допитливим!» (Адам та Єва, Пандора). Провокація чи приманка: «Проколи собі палець веретенем, ха-ха» (Спляча Красуня). Гасло контрсценарію: «Працюй старанно, доки не зустрінеш принца!» (Карі Дерев'яна Сукня) або «Будь милим, доки вона не скаже, що кохає тебе!» (Красуня та Чудовисько). Шаблон або програма: «Будь добрим із тваринами, і вони допоможуть тобі, коли виникне потреба» (Золотоволоска). Імпульс або демон: «Я лише раз гляну!» (Синя Борода). Антисценарій або зняття прокляття: «Ти перестанеш бути жабою, коли вона кине тебе об стіну» (Принц-Жаба) чи «Будеш вільний після того, як відпрацюєш дванадцять років» (Геркулес).

Такою є анатомія сценарного апарату. Прокляття, стопор і приманка утворюють важелі управління сценарієм, а інші чотири пункти використовують задля боротьби з ними. Проте дитина живе у казковому світі: прекрасному, посередньому чи страшному. Тому вона шукає магічного виходу, через забобони та фантазії. Коли це не спрацьовує, вона звертається по допомогу до демона.

Але демон має одну характерну рису. Коли він у дитині каже: «Я не буду тобі підкорятися, ха-ха!», демон у батькові каже: «Саме цього я від тебе й хочу, ха-ха». Таким чином, сценарна провокація та сценарні імпульси, приманка й демон працюють разом, призводячи до загибелі невдахи. Батько перемагає, коли дитина програє, а дитина програє, намагаючись перемогти. Усі ці елементи будуть розглянуті докладніше в розділі 7.

Розділ 7

Сценарний апарат

Для того щоб зрозуміти, як працює сценарій і як впливати на нього під час лікування, обов'язково треба детально вивчити сценарний апарат у тому розумінні, як ми знаємо його сьогодні. Існує ще кілька прогалин у нашому розумінні його основної структури і кілька невизначених моментів щодо його передачі, але протягом короткого періоду завдовжки в десять років, що минули від часу першого його опису, наша модель перетворилася на доволі складну конструкцію[65 - Berne, E. Transactional Analysis in Psychotherapy. Loc. cit.]. Тоді вона нагадувала одноциліндровий «Дюріей» 1893 року, а тепер вже схожа на більш просунутий «Форд-Т».

Якщо узагальнити щойно наведені короткі приклади, то сценарний апарат складається з сімох елементів. Розв'язка чи прокляття, припис або стопор, а також провокація або приманка, разом контролюють розгортання сценарію в напрямку визначеної долі й тому називаються важелями управління сценарієм. У більшості

випадків усі вони програмується ще у віці до шести років. Те саме стосується антисценарію або розчакловувача, якщо такий існує. Пізніше гасла контрсценарію чи настанова, шаблони батьківської поведінки та вказівки починають зміцнюватися. Демон представляє найбільш архаїчний шар особистості (Дитина в дитині) і є в ній від самого початку[66 - Ще раз нагадую читачеві, що слова Батько, Дорослий і Дитина, написані з великої літери, стосуються Я-станів, натомість ті самі слова, написані з маленької літери, стосуються справжніх людей.]

А. Розв'язка сценарію

Розв'язки, що трапляються у клінічній практиці, загалом можна звести до чотирьох альтернатив: бути самотнім, бути волоцюгою, збожеволіти чи померти. Найприємнішим способом досягти будь-якої з них є наркотична або алкогольна залежність. Дитина може витлумачити цей наказ, послуговуючись марсіанським або законним мисленням, що часто є її перевагою. В одному випадку, коли мати сказала дітям, що всі вони закінчать життя у психіатричній лікарні, вони й закінчили. Дівчатка – як пацієнтки, а хлопчики – як психіатри.

Насильство є розв'язкою особливого типу і трапляється в «павутинних сценаріях». Останні відрізняються від усіх інших, бо їхньою валютою є людська плоть, кров і кістки. Ймовірно, дитина, яка бачила, викликала травму чи кровопролиття або сама постраждала внаслідок такої ситуації, вже ніколи не стане такою, як була. Якщо батьки виганяють дитину в ранньому віці і їй доводиться дбати про себе самостійно, то цілком природно, що вона більше непокоїтиметься за гроші, й це часто стає головною валютою її сценарію та його розв'язкою. Якщо ж дитину лають і кажуть, щоб вона здохла, то сценарною валютою стають слова. Сценарну валюту слід відрізнити від теми сценарію. Головні теми життєвих сценаріїв є тими самими, що й у казках: любов, ненависть, вдячність і помста. Щоб зобразити будь-яку з цих тем, можна використати різну валюту.

Головним питанням для сценарного аналітика є: «У скільки способів батько чи мати може наказати дитині жити завжди або померти?» Це може бути сказано цілком буквально: «Многая літа!» у тості чи молитві або «Щоб ти здох!» у сварці. Важко зрозуміти чи визнати ту майже неймовірну владу, яку материні слова мають над дитиною (або слова дружини над чоловіком і навпаки). Зі свого досвіду можу сказати, що значна частина законних випадків шпиталізації відбувається невдовзі після того, як пацієнтові побажали померти і зробила це людина, яку він любить (або навіть ненавидить).

У багатьох випадках такими розв'язками керує дідусь чи бабуся – напряду або через батьків. Бабуся може врятувати пацієнта від смертельного наказу батька, запропонувавши натомість «довічне членство». Також вона може дати матері сценарій Медеї (чи «надсценарій»), що змусить її в той або цей спосіб довести дітей до смерті.

Це все закладається в Батька всередині маленького хлопчика чи дівчинки і, ймовірно, залишається там на все життя: сумирна мрія про вічне життя або різкий голос, що штовхає його чи її до смерті. Іноді в цьому смертельному наказі немає жодної ворожості, а лише безнадія або відчай. Та оскільки дитина всмоктує бажання матері від самого народження, зазвичай саме мати ухвалює за неї рішення.

Пізніше батько може приєднуватися до неї або суперечити: додавати свою вагу до прокляття чи пом'якшувати його.

Пацієнти зазвичай пам'ятають свої реакції на батьківські вказівки щодо розв'язки у дитинстві; це було те, чого вони не промовляли вголос.

Мати: Ти точнісінько, як твій батько! (Який розлучився й живе сам).

Син: Добре. Батько розумник.

Батько: Ти закінчиш, як твоя тітка. (Сестра матері, що лежить у психлікарні чи наклала на себе руки.)

Донька: Як скажеш.

Мати: Щоб ти здохла.

Донька: Не хочу, але якщо ти так кажеш, то, мабуть, доведеться.

Батько: З твоїм характером ти колись когось уб'єш.

Син: Ну, якщо не тебе, то когось іншого.

Дитина дуже схильна прощати й ухвалює рішення дотримуватися вказівки лише після десятків або навіть сотень таких транзакцій. Одна дівчина з дуже проблемної родини, яка не мала жодної підтримки від батьків, дуже чітко описувала той день, коли вона прийняла своє остаточне рішення. Коли їй було тринадцять, брати зтягли її у сарай і піддали різноманітним сексуальним фокусам, через які вона пройшла, щоб задовольнити їх. Закінчивши, вони почали насміхатися і глузувати з неї. Вони вирішили, що тепер їй або доведеться стати хвойдою, або збожеволіти. Вона дуже добре обміркувала це решту ночі, а на ранок вирішила збожеволіти, що зробила дуже вправно, і залишалася в цьому стані не один рік. Її пояснення було вельми простим: «Я не хотіла бути хвойдою».

Хоча сценарна розв'язка послана або присуджена батьками, вона не матиме впливу, доки її не прийме сама дитина. Її слова з цього приводу не зустрічатимуть звуками фанфар, як інавгураційну промову президента на Медісон-авеню, але вона вимовлятиме ті слова настільки чітко, наскільки наважиться, принаймні раз. «Коли я виросту, то буду, як мама» (= Вийду заміж і народжу дітей) або «Коли я стану великий, то робитиму те, що робив татко» (= Загину на війні). Пацієнта слід запитати: «Що ви вирішили зробити зі своїм життям, коли були маленьким(ою)?» Якщо він дасть традиційну відповідь («Я хотів бути пожежником»), то запитання слід уточнити: «Я маю на увазі, як ви вирішили завершити своє життя?» Оскільки рішення про розв'язку часто ухвалюється раніше, ніж дитина може це запам'ятати, вона, можливо, не зможе дати бажану відповідь, але про неї можна здогадатися з пригод людини в пізнішому віці.

Б. Припис

У реальному житті приписи не мають магічної дії, а залежать від психологічних

властивостей людського розуму. Недосить лише раз сказати: «Не їж цих яблук!» або «Не відчиняй цієї скрині!» Будь-який марсіанин розуміє, що припис, винесений у такий спосіб, є справжнім викликом. Щоб припис міцно засів у мозку дитини, його треба часто повторювати і карати за будь-яке порушення, хоча є й винятки – наприклад, з дітьми, яких б'ють, – тоді одне потрясіння може закарбувати припис у пам'яті на все життя.

Припис виступає найважливішою частиною сценарного апарату і відрізняється за своєю силою. Через це приписи можна класифікувати на перший, другий і третій ступені. Для кожного типу існує тенденція створювати власний тип особистості: переможець, непереможець і невдаха. (Ці терміни будуть детальніше пояснені далі. «Непереможець» – це той, хто не перемагає й не програє, йому просто вдається бути правильним.) Приписи першого ступеня (соціально прийнятні та помірні) є прямими вказівками, що посилюються через схвалення або відмову. («Ти був милим і тихим», «Не будь надто амбітним».) З ними ще можливо виростити переможця. Приписи другого ступеня (непрямі й суворі) – це хитрі вказівки, що запроваджуються в життя нечесним шляхом, за допомогою шантажу через привабливі усмішки та загрозливі похмурі погляди, що постає найкращим способом виростити непереможця («Не кажи батькові», «Тримай язика за зубами».) Приписи третього ступеня (дуже брутальні й різкі) є ірраціональними стопорами, що їх упроваджують за допомогою страху. Слова стають криками, вирази обличчя – жахливими гримасами, а тілесні покарання – злобою («Я натовчу твою клятву пику».) Це один з найбільш надійних способів створити невдачу.

Припис, як і розв'язка, ускладнюється тим, що більшість дітей мають двох батьків. Тому один може казати: «Не будь розумником», а інший: «Не поведься, як дурень». Такі суперечливі приписи ставлять дитину в скрутне становище. Але більшість одружених людей мають спільні приписи, такі як «Не будь розумником» і «Сиди тихо, інакше я тобі мозок виб'ю!», що утворюють сумну комбінацію.

Стопори насаджуються в такому ніжному віці, що батьки здаються маленькому хлопчикові або дівчинці магічними постатями. Ту частину матері, яка виносить приписи (Мати-контролер або Дитина), на професійному жаргоні називають «феєю – хресною матір'ю», якщо вона доброзичлива, і «мамою-відьмою», якщо навпаки. У деяких випадках найбільш відповідною назвою здається «материна божевільна Дитина». Аналогічно Батька-контролера називають «веселим зеленим велетнем», «потворним тролем» або «батьковою божевільною Дитиною» залежно від того, яка з цих назв дужче пасує[67 - Фея – хресна мати й мати-відьма є «електродоподібними» інтроектами, отриманими під час транзакційних та інтроспективних спостережень; їх можна легко розпізнати як споріднені з гарними й поганими інтроектованими об'єктами Мелані Кляйн, постульованими на психоаналітичних підставах та з подальшими розробками її концепцій Ферберном. Фактично Ферберн є одним з найкращих евристичних містків між транзакційним аналізом і психоаналізом. Klein, M. The Psychoanalysis of Children. Hogarth Press, London, 1932. Fairbairn, W. R. D. The Object-Relations Theory of Personality. Basic Books, New York, 1954. Це все розчаровує з літературного погляду. Це створює прикру суперечку з Вордсвортом, а рядок Френсіса Томпсона про те, що «кожна дитина має в душі фею – хресну матір» треба змінити в цьому світлі, щоб додати менш доброзичливих наставниць. Порівняйте з: Sharpe, E. F. 'Francis Thompson: A Psycho-Analytical Study,' у її книжці Collected Papers on Psycho-Analysis. Hogarth Press, London, 1950.].

В. Приманка

Провокація чи спокуса – це те, що створює розпусників, наркоманів, злочинців, азартних гравців та інших осіб зі сценаріями невдач. Для хлопчика це справжня сцена з «Одіссеї» – мати грає Сирену, що заманює його, тягнучи до загибелі, або Цирцею, яка перетворює його на свиню. Для дівчинки це батько як Брудний Старий. У перші роки життя приманка звучить як загальний заклик бути невдахою: «Ну який він незграбний, ха-ха» або «Ну як вона хріново ходить, ги-ги». Потім вона переходить до більш конкретних кпинів і спроб роздразнити. «Він завжди стукається головою, ха-ха» або «Вона завжди губить труси, ха-ха». У підлітковому віці цьому сприяють особисті транзакції: «Придивися, дитинко!» (і, можливо, випадковий або цілеспрямований дотик), «Випий», «Зараз твій шанс», «Та кинь ти це все, хіба не однаково», і кожна з них супроводжується «ха-ха» чи «ги-ги».

Приманка є Батьківським голосом, що нашіптує дитині у важливі моменти: не переставай думати про секс і гроші, не дозволяй, щоб це зійшло їм з рук. «Давай, малий. Що ти втрачаєш?» Це демон у Батькові, й на нього реагує демон у Дитині. Потім Батько робить швидке перемикання – і Єдер зганьбився. «Ти як завжди», – каже веселий Батько, а Єдер відповідає: «Ха-ха!» і, як кажуть по-простому, «усміхається, наче дебіл».

Приманка є тим, що сприяє виникненню комплексів у дітей, і тому вона, вочевидь, починає застосовуватися рано. Один з батьків використовує прагнення близькості в дитини і перетворює його на стремління до чогось іншого. Тільки-но ця збочена любов закріплюється, вона перетворюється на комплекс.

Г. Електрод

Приманка походить від Дитини в батькові або матері й насаджується в Батька дитини (БДит у Єдера на рисунку 7). Там вона діє як «позитивний» електрод, викликаючи автоматичну реакцію. Коли Батько у його голові (БДит) натискає на кнопку, Єдер стрибає до неї, незалежно від того, чи хоче цього решта його особистості. Він меле якісь дурниці, поводить незграбно, випиває ще одну чарку або ставить усе на наступний заїзд, ха-ха. Походження приписів не завжди є настільки чітким, але вони теж насаджуються в БДит, де діють як «негативний» електрод. Це утримує Єдера від певних речей, як-от говорити або думати недвозначно, і вимикає його, коли він занадто сильно захоплюється, як у випадку з сексом або усмішками. Багатьом знайома ця раптова втрата цікавості в розпал сексуального збудження або вони спостерігали, як на обличчі іншого з'являється й миттю зникає усмішка, ніби в його голові хтось клацнув вимикачем. Через ці ефекти, БДит, Батько в дитині, називається «електродом».

Електрод дістав назву від пацієнта Норвіла, який сидів дуже нерухомо й напружено під час занять у групі, аж доки до нього не зверталися. Тоді він одразу відповідав з низкою обережних кліше («Норвіл нарешті щось сказав, ха-ха»), після чого знову залякав. Невдовзі стало зрозуміло, що в його голові був суворий Батько, який контролював його за допомогою вимикача «Сиди спокійно» і кнопки «Говори», що його вмикала. Норвіл працював у якійсь дослідній лабораторії і був

уражений подібністю між власними реакціями та поведінкою тварин з електродом у мозку.

Електрод є безсумнівним викликом для психіатра. Разом з Дорослим пацієнта він мусить нейтралізувати його, щоб Дитина могла мати дозвіл вільно жити і спонтанно реагувати, всупереч програмуванню батьків на протилежне та їхнім погрозам на випадок непокори. Це доволі важко зробити зі слабшими важелями управління, а якщо припис зроблений відьмою чи велетнем, чиї риси спотворено люттю, чий голос проривається крізь усі загорожі, створені в мозку дитини, і чия рука готова будь-коли завдати їй страху та приниження, то це потребує величезних терапевтичних зусиль.

Г. Мішки та речі

Якщо дитина затиснута суперечливими важелями, тоді може існувати тільки один вихід, який дозволяє їй певну міру самовираження. Тоді вона буде змушена вдаватися до вчинків такого гатунку у відповідь, незалежно від того, наскільки вони можуть бути неадекватними. У таких випадках людям, які її оточують, часто є очевидним, що вона більше реагує на те, що коїться в її голові, ніж на зовнішню ситуацію, і тоді вона, як кажуть, перебуває в мішку. Якщо її мішок підкріплений певними талантами чи здібностями або наказом про переможну розв'язку, це може бути мішок переможця, але в більшості випадків люди в мішку є невдахами, тому що їхня поведінка неадаптивна. Людина, яка вирветься з мішка (або, як ще подекуди кажуть, «контейнера») відразу ж далі робитиме свою справу, тобто те, чого їй найдужче кортіло робити. Якщо поведінка виявляється адаптивною і контролюється якоюсь раціональністю Дорослого, людина може стати переможцем, але якщо вона занадто часто потурає іншим, то закінчить невдахою. Насправді, коли людина починає робити свою справу, вирвавшись із мішка, її наказ про розв'язку визначить, робитиме вона це розумно, щоб перемогти, чи переборщить як невдаха. Однак у деяких випадках їй може вдатися залишити свій наказ про розв'язку в мішку разом з рештою елементів запрограмованого батьками сценарного апарату, і тоді вона по-справжньому належить собі й може сама визначати власну долю. Та без оцінки неупередженого спостерігача Єдеру важко зрозуміти, ким він є – «білою вороною», звільненою людиною чи просто розлюченим бунтівником, ба навіть шизофреніком, який вистрибнув з мішка у пляшку, запхнувши або не запхнувши за собою корок.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (<https://www.litres.ru/er-k-bern/scho-ti-kazhesh-pislya-privitannya-psihiologiya-ludskoyi-doli/?lfrom=362673004>) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со

счета мобільного телефона, с платіжного терміналу, в салоні МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусними картами или другим удобным Вам способом.

notes

1

Тут, вочевидь, мається на увазі система передачі китайського письма латинкою. (Тут і далі прим. перекл., якщо не зазначено інше.)

2

Це зауваження стосується лише тексту оригіналу. У перекладі замість займенника «він» там, де автор говорить про людину чи особистість узагалі, вживаємо займенник «вона», бо в українській мові обидва слова належать до жіночого роду.

3

Переваги повернення до життя замість очікування смерті проілюстровано в: (1) 'Terminal Cancer Ward: Patients Build Atmosphere of Dignity.' Journal of the American Medical Association. 208:1289, May 26, 1969. (2) Klagsbrun, S. C. 'Cancer Emotions, and Nurses.' Summary of Scientific Proceedings. 122nd Annual Meeting, American Psychiatric Association, Washington, D. C., 1969.

4

Це доволі дивно, але, як на мене, такі усмішки найчастіше можна побачити в дівчат, старших від 20 років, із довгим темним волоссям.

5

Слово «прийняття» тут ужито не в розмитому, сентиментальному сенсі; воно

означає, що я готовий провести з ним більше часу. Це передбачає серйозне зобов'язання, яке в деяких випадках може означати один-два роки терпіння, зусиль, злетів і падінь та підйому вранці.

6

Berne, E. Transactional Analysis in Psychotherapy. Grove Press, New York, 1961.

7

Berne, E. The Structure and Dynamics of Organizations and Groups. J. B. Lippincott Company, Philadelphia, 1963. Grove Press (Paperback), New York, 1966.

8

Berne, E. Games People Play. Grove Press, New York, 1964; (Paperback) 1967.

9

Berne, E. Principles of Group Treatment. Oxford University Press, New York, 1966. Grove Press, New York (Paperback), 1968.

10

Berne, E. A Layman's Guide to Psychiatry and Psychoanalysis. Simon & Schuster, New York, 1968. Andre Deutsch, London, 1969. Grove Press (Paperback), New York, 1962, pp. 277–306.

11

Це можна перевірити, намалювавши кожну з них окремо чи виписавши на папері: ББ-БД, ББ-БДит, БД-ББ, БД-БДит і аж до ДитДит-ДитД, після чого до кожної з них можна допасувати приклади з клінічної практики або повсякденного життя.

12

Це можна розв'язати ось як. Візьміть 9 взаємодоповняльних транзакцій з рисунка 26 і додайте 72 перехресні транзакції. Для кожної з них є 81 можливість на соціальному, або відкритому, рівні й так само 81 можливість на психологічному, або прихованому, рівні. Знову ж таки, ті, хто навчився розпізнавати Я-стан у дії, можуть виявити багато цих комбінацій у клінічних та особистих ситуаціях.

13

(ДД-ДД) + (ДитДит-ДитДит) (як на рисунку 46), (ДД-ДД) + (ББ-ББ), (ДДДД) + (БДит-ДитБ), (ББ-ББ) + (ДитДит-ДитДит), (ДД-ДД) + (ДитД-ДитД), (ДД-ДД) + (БД-БД). Інші відбуваються в особливих ситуаціях, як-от виховання дітей, навчання чи дитяча психіатрія, де відкритий рівень може, наприклад, бути взаємодоповняльним (БДит-ДитБ, ДитДит-Дит-Дит) або перехресним (ДД-ДитБ, І тип), тимчасом як прихований рівень може належати до будь-якої з 81 можливості. Щоб візуалізувати їх, краще намалювати транзакційні діаграми, а відтак перевести їх у реальні ситуації.

14

«Транзакція або обмін, здається, є головною темою, до якої прикута увага різноманітних соціологів. Мені важко погодитися з позицією Блау, що обмін постає і найочевиднішою точкою відліку для всієї соціології, і найбільш імовірним будівельним блоком, за допомогою якого (додаючи цемент у вигляді спілкування) ми можемо провести аналіз складніших суспільних відносин і структур». З рецензії Альфреда Куна на книжку Blau, Peter M. *Exchange and Power in Social Life*. Wiley, New York, 1964; in *Science* 147:137, January 8, 1965.

15

Szasz, K. *Petishism: Pets and their People in the Western World*. Holt, Rinehart & Winston, New York, 1968.

16

Sackett, G. P., Keith-Lee, P., and Treat, R.' Food versus Perceptual Complexity as Rewards for Rat Previously Subjected to Sensory Deprivation.' Science 141: 518–520, August 9, 1963.

17

Erikson, E. H. Identity and the Life Cycle. International Universities Press, New York, 1959.

18

Більш систематичну критику теорії транзакційного аналізу дивіться у: Shapiro, S. S.' Critique of Eric Berne's Contributions to Subself Theory'. Psychological Reports 25: 283–296, 1969.

19

Щодо дискусії на тему використання транзакційного аналізу в театрі дивіться: Schechner, R. 'Approaches to Theory / Criticism.' Tulane Drama Review 10: Summer 1966, pp. 20–53. Also Wagner, A.'Transactional Analysis and Acting.' Ibid. 11: Summer 1967, pp. 81–88, and Berne, E. 'Notes on Games and Theater,' in the same issue, pp. 89–91.

20

Особисто я віддаю перевагу Lemprière's Classical Dictionary (Tenth edition, 1818).

21

А. Вагнер у одній зі своїх статей (Wagner, A. 'Permission and Protection,' The Drama Review 13: Spring 1969, pp. 108–110) об'єднує деякі з нещодавніх досягнень. Щодо прямого застосування транзакційної теорії сценаріїв до драматичних сценаріїв дивіться в тому самому випуску: pp. 110–114: Steiner, C. M. 'A Script Checklist,' та Cheney, W. D. 'Hamlet: His Script Checklist.' Обидві статті передруковані в Transactional Analysis Bulletin (Vol. 6, April, 1967, and Vol. 7, July, 1968).

22

Про історичний розгляд одного з аспектів «гарних» і «поганих» хлопців дивіться мою статтю: The Mythology of Dark and Fair: Psychiatric Use of Folklore,' Journal of American Folklore 1–12, 1959. У ній є бібліографічний список, що містить близько 100 джерел, зокрема кілька ранніх психоаналітичних статей про казки.

Найбільш продуктивним автором досліджень на тему народних казок первісних людей є Геза Рогейм. Дивіться його книжку: Roheim, G., Psychoanalysis and Anthropology, International Universities Press, New York, 1950.

23

«Якщо ти здоровий, добре. Я здоровий». (лат.)

24

Товариство із запобігання жорстокості щодо тварин (ТЗЖТ, Society for the Prevention of Cruelty to Animals, SPCA) – міжнародна громадська організація, що допомагає тваринам (боротьба проти жорстокого поводження з тваринами, ветеринарна допомога, підтримка притулків тощо).

25

Я не претендую на роль фахівця, який дасть вичерпний перелік або офіційно прийняту версію оповідань про Європу, Амімону, Червону Шапочку та Сплячу Красуню. Навіть колір бика Європи у різних оповіданнях коливається між білим і

золотим. Поданих версій задосить для нашої мети. Джерелами історій про Європу й Амімону були: Bulfinch's Mythology, Graves' The Greek Myths, Hamilton's Mythology, Lemprière's Classical Dictionary (London, 1818), Hesiod and Moschus (Family Classical Library No. XXX, London, 1832), Ovid's Metamorphoses і примірник книжки Едвардса Handbook of Mythology, що належав моїй матері з відсутньою титульною сторінкою (видавництво Eldredge & Brothers, рік невідомий). Історію ЧШ узято з Andrew Lang's Blue Fairy Book, The Grimms' Fairy Tales (Grosset & Dunlap edition) та Funk & Wagnalls' Standard Dictionary of Folklore, Mythology, and Legend (New York, 1950). У Франції вона відома як Petit Chaperon Rouge або «Маленький Червоний Чепчик» (П'єрро, 1697), а в Німеччині як Rotkäppchen або «Маленька Червона Шапочка». Схильність психоаналітиків зосереджуватися на наповненні живота вовка камінням не має значення для актуальної мети, і в будь-якому випадку цей епізод звучить для мене як інтерполяція. Психоаналітична література про ЧШ починається з двох статей 1912 року, одна за авторством О. Ранка, інша – М. Вульфа, після чого вийшла стаття Фрейда The Occurrence in Dreams of Material from Fairy Tales (1913), яку найпростіше знайти у виданні його збірки Delusion and Dream (Beacon Press, Boston, 1956) у м'якій обкладинці. Одну з найвідоміших дискусій на цю тему провадив Еріх Фромм у книжці The Forgotten Language (Grove Press, New York, 1951). Фромм пише так: «Більшість символів у цій казці можна зрозуміти без труднощів. «Маленька шапочка з червоного оксамиту» є символом менструації». Він не каже, кому саме важко зрозуміти текст без труднощів і для кого це є символом менструації. Нещодавня стаття Л. Веші-Вагнер (L. Veszy-Wagner, 'Little Red Riding Hood on the Couch' (Psychoanalytic Forum 1:399–415, 1966) дає принаймні якийсь матеріал із практики, хоча й непереконливий. Мабуть, найкращі припущення запропоновані Елізабет Кроуфорд (Elizabeth Crawford) у її статті 'The Wolf As Condensation' (American Imago, 12:307–314, 1955).

У реальному житті вовки не такі лихі, як у казках. Дивіться статтю 'Wolves Social as Dogs ... can be taught to be friendly to people,' by P. McBroom, Science News 90:174, September 10, 1966. Вона підсумовує дослідження Г. Б. Рааба та Дж. Г. Вулпі про суспільне життя вовків, з якого випливає, що ці хижакі теж грають у транзакційні ігри. Зокрема, вовки-вигнанці грають у гру «Дерев'яна Нога», накульгуючи так, ніби їм потрібна особлива увага.

26

Історія про Сплячу Красуню взята з Blue Fairy Book Ендрю Ланга (Andrew Lang) і казок братів Грімм. Існує розширена версія з похмурими ілюстраціями від Артура Рекгема, яка також є дуже популярною.

27

Щоб більше дізнатися про нещодавнє використання казок у психіатрії, читайте

книжку: Heuscher, J. A Psychiatric Study of Fairy Tales. C. C. Thomas, Springfield, 1963. Вона забезпечує екзистенційну символічну інтерпретацію. В аналізі історії про Русалоньку, здійсненому Д. Діннерштайном (Contemporary Psychoanalysis 104–112, 1967), використовується підхід «дозрівання», який включає в себе деякі елементи, пов'язані з еволюцією сценарію.

Та найбільш прямий зв'язок зі сценарним аналізом має праця Г. Дікманна, який систематично пов'язує казки з моделями життя батьків. Дивіться: Dieckmann, H. 'Das Lieblingsm?rchen der Kindheit und seine Beziehung zu Neurose und Pers?nlichkeit.' Praxis der Kinderpsychologie und Kinderpsychiatrie 6:202–208, August–September, 1967. А також: M?rchen und Tr?ume als Helfer des Menschen. Bonz Verlag, Stuttgart, 1966.

28

Порівняйте з: Flugel, J. C. : The Psychoanalytic Study of the Family. Hogarth Press, London, 1921.

29

Це може статися, коли мати не має власного сина, щоб зіграти роль Іокасти, а батько не має доньки.

30

Denenberg, V. H. and Whimby, A. E.: 'Behavior of Adult Rats is Modified by the Experiences Their Mothers Had as Infants,' Science 142:1192– 1193, November 29, 1963.

31

Бібліографія щодо історичного аспекту розвитку уявлень про сценарій містить такі джерела:

Adler, A. 'Individual Psychology' in The World of Psychology, ed. G. B. Levitas, George Braziller, New York, 1963.

Campbell, J. The Hero With A Thousand Faces. Pantheon Books, New York, 1949.

Erikson, E. *Childhood and Society*. W. W. Norton & Company, New York, 1950.

Freud, S. *Beyond the Pleasure Principle*. International Psychoanalytical Press, London, 1922.

Glover, E. *The Technique of Psycho-Analysis*. International Universities Press, New York, 1955.

Jung, C. G. *Psychological Types*. Harcourt, Brace & Company, New York, 1946.

Rank, O. *The Myth of the Birth of the Hero*. Nervous and Mental Disease Monographs, New York, 1910.

32

См. прим. 31

33

См. прим. 31

34

Уперше використано в цьому значенні К. М. Штайнером (*Transactional Analysis Bulletin* 5:133, April 1966).

35

Panchatantra, trans. A. W. Ryder. University of Chicago Press, 1925, p. 237. Хоча такі казки датують 200 р. до н. е., цю версію взято з рукопису 1199 року, ймовірно, з єврейської Біблії. П'ятитомний оригінал утрачено, але більшість казок повторюються в чотиритомному середньовічному виданні «Гітопадеша». Деякі фахівці датують санскритський оригінал 300 роком н. е.

36

Witt, P. N. and Reed, C. F. 'Spider-Web Building,' Science 149:1190–1197, September 10, 1965.

37

Lorenz, K. Z. King Solomon's Ring. Thomas Y. Crowell Company, New York, 1933.

38

Bateson, G. 'The Message "This is Play"'. In Group Processes: Transactions of the Second Conference. (Bertram Schaffner, ed.) Josiah Macy, Jr. Foundation, New York, 1956.

39

Zuckerman, S. Functional Affinities of Man, Monkeys, and Apes. Harcourt Brace & Company, New York, 1933.

40

Кожен (нім.).

41

Simons, E. L. 'Some Fallacies in the Study of Hominid Phylogeny.' Science 141: 879–889, September 6, 1963.

Порівняйте з: Freud, S. *Moses and Monotheism*, Alfred A. Knopf, New York, 1939.

У цьому випадку йдеться про вплив сценарію Ехнатона на сценарій Мойсея. Якщо говорити сценарною мовою, відстань у часі робить Ехнатона евгемером або «прабатьком» усіх ізраїльтян і їхній сценарій повторює його: його храми були зруйновані, а його послідовників переслідували чи вбивали. Сучасні ізраїльтяни мають правильну антитезу до цього сценарію, тобто використовують потрібне озброєння задля уникнення трагічного кінця. Іншим ім'ям Аменхотепа-Уа (крім Ехнатона) було Нефер-Хеперу-Ра Уен-Ра, ці ієрогліфи перекладаються приблизно як «Візьми свою лють та скарабея і насолоджуйся сонцем», тоді як згідно з картушем Ехнатона він обміняв ці речі на корж і перо (рядковий символ № 12 та «дерева й рослини» № 33 у класифікації ієрогліфів Гольцгаузена). Хай там як, це схоже на сучасну зміну сценарію у стилі хіпі: люди з гітарами сумують за коржиком, натомість люди з коржем перетворюють його на гітару.

Jones, E. 'The Phantasy of the Reversal of Generations.' *Papers on Psycho-Analysis*, Fifth edition. Beacon Press, Boston, 1961. Тут Джонс описує «комплекс діда» – бажання дітей стати батьками власних батьків, що ґрунтується на переконанні, ніби якщо вони ростимуть більшими, то їхні батьки зменшуватимуться.

Abraham, K. 'Some remarks on the role of grandparents in the psychology of neuroses.' *Clinical Papers and Essays on Psycho-Analysis*. Basic Books, New York, 1955. Абрагам описує тут саме те, що називається «сценарною фантазією», коли хлопчик планує своє життя на казковому рівні.

Erikson, E. *Childhood and Society*. Loc. cit.

Berne, E. The Structure and Dynamics of Organizations and Groups. Loc. cit., pp. 98–101.

47

Гелен Дойч описує три типи «доброї бабусі» й жахливу «погану бабусю» або відьму, в розділі, що присвячується клімактеричному періоду, у книжці *The Psychology of Women, Volume Two*. Grune & Stratton, New York, 1945.

48

Антропологи краще, ніж інші групи, усвідомлюють важливість впливу дідусів і бабусь на кар'єру дитини – впливу, який не тільки чітко розпізнається, а й дуже ритуалізується в малих примітивних суспільствах, особливо тих, що мають тотеми. Дивіться, наприклад: Ashley-Montagu, M. F. *Coming Into Being Among the Australian Aborigines*. George Routledge & Sons, London, 1937, and Roheim, G. *Psychoanalysis and Anthropology*. Loc. cit.

49

O'Callaghan, S. *The Slave Trade Today*. (Including a debate in the House of Lords, Thursday, July 14, 1960.) Crown Publishers, Inc., New York, 1961.

50

Є значна кількість літератури про становище людини під час народження. Першим систематичним дослідженням, імовірно, було *English Men of Science* (1874) Ф. Гальтона (F. Galton). Він виявив, що в його популяції переважають лише сини та сини-первістки. З іншого боку, Адлер у статті про «Сімейні сузір'я» твердить, що «наймолодша дитина зазвичай є своєрідним типом» (*Understanding Human Nature*). Одна з найцікавіших дискусій на цю тему започаткована В. Д. Альтусом (W. D. Altus) у *Science* 151:44–48, January 7, 1966. Після його статті була опублікована серія «Листів до редактора»: *Science* 152: 1177–1184, May 27, 1966.

Важко дістати задовільні дані переписів, щоб оцінити важливість збігів у родині Ейблів зі статистичного погляду. Один набір даних, отриманих Президентським дослідницьким комітетом із соціальних тенденцій (1933), процитовано в книжці Pressey, S. L., Janney, J. E., & Kuhlen, R. G. *Life: A Psychological Survey* (Harper & Brothers, New York, 1939). У тогочасному Чикаго лише 42 родини з 1000 склалися з чоловіка, дружини та трьох дітей, тому ймовірність виникнення шести таких комбінацій, що зростають паралельно і прямо, які (за винятком викидня) показані на рисунку 5, не є аж такою випадковістю. Якщо вилучити з чиказьких даних усі родини без дітей, то поширеність зазначеної комбінації зростає до 90 на 1000 або приблизно 1 з 10. На цій підставі можна сказати, що приблизна ймовірність того, що генеалогічне дерево на рисунку 5 пояснюється лише випадковістю, становить 1 зі 106, тимчасом як фактичне поширення таких неправдоподібних випадків серед моїх пацієнтів становить 1 з 5. Це вказує на те, що тут маємо справу з впливом «інформації» або програмування, і це саме той тип програмування поведінки, який ми називаємо «сценарієм». Якщо розглядати, крім того, регулярну нерівномірність надзвичайно коротких фертильних періодів на рисунку 5, ця є дуже посиленою.

Можливо, це складно зрозуміти, але ті, хто вивчає розмір сім'ї, абсолютно нездатні представити надійні уявлення, виходячи з існування єдиної або «інтегрованої» особистості. У своїх інтерв'ю вони вживають такі терміни, як «ідеальні», «бажані» та «передбачувані» родини. Ці поняття приблизно відповідають уявленням Батька, Дитини й Дорослого. Утім, «багато дружин, які сказали, що «не дуже хотіли» іншу дитину перед останнім зачаттям, також сказали... що якби вони могли мати ту кількість дітей, яку хочуть, а потім зупинитися, вони все одно мали б стільки, скільки мають зараз і навіть більше». Дискусія полягає в тому, чи можна «надмірну фертильність» прирівняти до «небажаної вагітності». Проте фахівець із транзакційного аналізу знає, що в кожній опитаній особі є щонайменше три різні людини, які можуть «хотіти», «дуже хотіти» або «не хотіти» більше дітей, і всі вони можуть мати щодо цього різну думку, тож анкети на цю тему, які не беруть до уваги Я-стан, пропускають те, що має вирішальне значення. Дискусію навколо таких анкет дивіться у статті: Barish, N. H. 'Family Planning and Public Policy: Who is Misleading Whom?' *Science* 165:1203–1204, September 19, 1969.

Fodor, N. *The Search for the Beloved*. Hermitage Press, New York, 1949.

54

Плід з машини (лат.) – перефразування вислову *deus ex machina* («Бог з машини»), що означає прийом в античній драматургії, який є несподіваним поворотом у фабулі завдяки втручанням могутніших сил чи обставин.

55

Rank, O. *The Myth of the Birth of the Hero*. Loc. cit.

56

Price, R. *What Not To Name the Baby*. New York, 1904. Г. Л. Менкен дає багато прикладів, що викривають «сценарні» імена у книжці: *The American Language*, Alfred A. Knopf, New York (1919), 4th edition, 1949, Chapter 10, especially pp. 518 ff.

57

Нині редактором «Анатомії» Грея (*Gray's Anatomy*) є Чарлз Майо Госс (*Charles Mayo Goss*).

58

В оригіналі обігруються англійські слова *head* (голова) та *brain* (мозок)

59

Дивіться: Berne, E. 'Classification of Positions.' *Transactional Analysis*

Bulletin 1:23, July 1962, and Principles of Group Treatment. Loc. cit., pp. 269–277. Порівняйте з: Harris, T. I'm OK – You're OK, A Practical Guide to Transactional Analysis. Harper & Row, New York, 1969. Утім, Гарріс нумерує позиції по-іншому. Наша 1-ша позиція є в нього 4-ю, 2-га – 3-ю, 3-я – 1-ю, а 4-а – 2-ю: 4–3–1–2.

60

Місто у штаті Невада, США, відоме своїми гральними закладами.

61

Сценарна матриця вперше була описана Клодом М. Штайнером (Claude M. Steiner). Дивіться його статтю «Сценарій і контрсценарій» ('Script and Counterscript.' Transactional Analysis Bulletin 5:133–135, April 1966.) («Контрсценарій» – це його термін для нашого «антисценарію»). Також дивіться: С. М. Games Alcoholics Play. Grove Press, New York, 1972.

62

Йдеться про XX століття.

63

Philippe, C. L. Bubu of Montparnasse (with preface by T. S. Eliot). Berkeley Publishing Company, New York, 1957.

64

Кілька дюжин сценаріїв докладно розглядалися на семінарі з транзакційного аналізу в Сан-Франциско. Вони й ті сценарії, з якими я зіткнувся у своїй практиці, є тим, із чим я найближче знайомий. Багато інших сценарних аналітиків приймають наведені тут принципи на підставі власного досвіду, який, можливо, охоплює кілька тисяч випадків у лікарнях, клініках, школах та в'язницях, а також

у приватній практиці.

65

Berne, E. Transactional Analysis in Psychotherapy. Loc. cit.

66

Ще раз нагадую читачеві, що слова Батько, Дорослий і Дитина, написані з великої літери, стосуються Я-станів, натомість ті самі слова, написані з маленької літери, стосуються справжніх людей.

67

Фея – хресна мати й мати-відьма є «електродоподібними» інтроектами, отриманими під час транзакційних та інтроспективних спостережень; їх можна легко розпізнати як споріднені з гарними й поганими інтроектованими об'єктами Мелані Кляйн, постульованими на психоаналітичних підставах та з подальшими розробками її концепцій Ферберном. Фактично Ферберн є одним з найкращих евристичних містків між транзакційним аналізом і психоаналізом.

Klein, M. The Psychoanalysis of Children. Hogarth Press, London, 1932.

Fairbairn, W. R. D. The Object-Relations Theory of Personality. BasicBooks, New York, 1954.

Це все розчаровує з літературного погляду. Це створює прикру суперечку з Вордсвортом, а рядок Френсиса Томпсона про те, що «кожна дитина має в душі фею – хресну матір» треба змінити в цьому світлі, щоб додати менш доброзичливих наставниць.

Порівняйте з: Sharpe, E. F. 'Francis Thompson: A Psycho-Analytical Study,' у її книжці Collected Papers on Psycho-Analysis. Hogarth Press, London, 1950.